

TIGHT BINDING

BROWN BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 192800

UNIVERSAL
LIBRARY

भा हे र

अरविंद गोखले

फेब्रुवारी १९५०]

[किंमत तीन रुपये

— एक मे व विक्रेते —
कुलकर्णी ग्रंथागार
१८६ शनिवार, पुणे २

प्रकाशन ६३ वें.

— प्रकाशक —
पंडित अनंत कुलकर्णी
१८६, शनिवार, पुणे २.

— मुखपृष्ठ —
चित्रकार मुळगांवकर

— मुद्रक —
अमरेन्द्र लक्ष्मण गाडगीळ
महंगल साहित्य मुद्रणालय
आनन्दचेम्बर्स, आम्बराई, पुणे ४.

कथानुक्रम

	पान
१ माहेर	६
२ पुराचें पाणी	१३
३ अनु	२०
४ पुतळे	३०
५ वात्सल्य	४६
६ आश्चर्य	६७
७ करुणा	६८
८ जोडीदार	७७
९ माब मरो !	८७
१० आमंत्रण	९८
११ सौभाग्य	१११
१२ कारकुनांच्या बिऱ्हाडांतून-	१२१

आमर्ची ललित प्रकाशनें

१ अमृतकण :	वि. वि. बोकील, बी. ए., बी. टी.	३
२ ठिगळ :	वि. वि. बोकील, बी. ए., बी. टी.	४
३ विझती ज्योत :	शांता ज. शेळके, एम्. ए.	५
४ चंद्रज्योति :	सौ मालती दांडेकर	२
५ भूकंप :	प्रो. गं. भा. निरंतर, एम्. ए.	२॥
६ मालकंस :	गोपीनाथ तळवलकर	३॥
७ पाहिलें चुंबन :	ग. ल. ठोकळ, बी. ए., बी. टी.	३
८ त्रिवेद्रमची सफर :	सौ. कमला फडके, एम्. ए.	३
९ मला काय त्याचें ?	वि. दा. सावरकर	२।
१० स्वराज्याचा अरुणोदय :	आचार्य प्र. के. अत्रे	३
११ भेळ :	य. गो. जोशी	२
१२ झंझावात :	प्रो. ना. सी. फडके, एम्. ए.	५
१३ मंथन :	प्रो. ना. सी. फडके, एम्. ए.	४
१४ गुलमोहर :	शान्ता ज. शेळके, एम्. ए.	३
१५ सावरकरांच्या गोष्टी :	वि. दा. सावरकर	४
१६ पूर्वेचा वारा :	प्रा. लीला देगमुख	५
१७ कांटेरी मार्ग :	सौ. मालती दांडेकर	५
१८ रेशमाच्या गांठी :	दत्त रघुनाथ कवठेकर	४
१९ द्वादशी :	प्रो. चिं. वि. जोशी	२।
२० अपुरा डाव :	दत्त रघुनाथ कवठेकर	४
२१ लग्नीनघाई :	वि. वि. बोकील	१।
२२ झांकली माणकें :	न. अ. दांडेकर	१।
२३ चुकामूक :	दत्त बांदेकर	२
२४ गांठ-भेट :	वि. वि. बोकील	१।
२५ माझी भावगीतें :	बाबूराव गोखले	२
२६ मायेची शाल :	वि. वि. बोकील	१॥
२७ देणें देवाचें :	मनमोहन	३
२८ आद्योचे किरण :	प्रो. वा. भा. पाठक	२॥
२९ कमलपत्रें :	प्रो. ना. सी. फडके, एम्. ए.	३
३० पद्मा :	गो. नी. दाण्डेकर	३
३१ अभ्यंगस्नान :	ना. सी. फडके	३
३२ फुलवाली :	वि. वा. शिरवाडकर	२
३३ मैफल :	ना. सी. फडके	३
३४ माहेर :	अरविंद गोखले	३

सकाळ सरत आली तशी घरांतली गर्दी, गडबड कमी कमी होऊं लागली. रमेशची नि मधूची मारामारी संपली, दोघांनीं भरभर जेवून घेतलं व दत्तरं धुंडाळून शाळेचा रस्ता पकडला. कुंदाचें गाणें गुण-गुणणें व आरशांत लचकणे आटोपलें व तीहि सायकल काढून कॉलेजला गेली. दादांनीं जेवण उरकलें, कपडे केले व वहिनींनीं दिलेला विडा चघळीत ते कचेरीला गेले. जेवायच्या पंक्तींत शितें उडवून रांगत फिरणारा बाळ पाळण्यांत झोपी गेला. आजोबांचा विडा कुटण्याचा कार्यक्रम हलके हलके आटोपला. खलबत्याचा आवाज थांबला व घोरण्याचा आवाज-सुरू झाला. सईनें धुण्याचे पिळे घरांत ठेवले व खरकटीं भांडीं परसांत नेऊन ठेवून ती निघून गेली. मागल्या दारानें मांजर घरांत घुसलें व चुलीशीं बसून सुस्तावले. पुढल्या माडीतला पोपट पेंढा भरल्यासारखा तटस्थ राहिला. अन् अखेर सर्व घरकाम आटोपलेलें पाहून वहिनींनीं पुढल्या दाराला कडी घातली, मागील दार लोटलें व माजघरांत चौघडीवर त्या आडव्या झाल्या.

मागलें दार कुरकुरत बंद झालें, तेव्हां परसांतली सायलीची वेल विलक्षण कष्टी झाली ! एकाकीपणाच्या कल्पनेनें ती पाठीकडच्या भितीला अधिकच बिलगली अन् उन्हाच्या जाणीवेनें तिचीं हालणारीं पानें अधोमुख झाली.

प्रखर सूर्याचें सैन्य सारें वाळवंट तुडवून नाहीसें होईपर्यंत हा ताप, हा एकाकीपणा, ही खिन्नता भोगावी लागणार होती. कुणाचा आवाज नाही, कुणाचा स्पर्श नाही, कुणाचें दर्शनहि नाही. उगाचच्या उगाच ताटकळत राहायची शिक्षा होती ही !—दुपार उलटल्यावर वहिनी दार उमडून चूळ

भरायला बाहेर येतील, तेव्हां त्यांचा मुखचंद्रमा प्रथम दिसणार, त्यांची चूळ आपल्या पदरांत पडून शीण उतरणार ! अन् मग सारी हालचाल, हंसणें खिदळणें ! पण तोंवर हा छळ, ही कळ !

वेळ कधी संपतो असें वेलीला झालें !—डाव्या अंगाला वर झेपावणारें उनाड टोंक उंचावून तिनें भितीपलीकडे पहायचा प्रयत्न केला. रस्त्यावरून आतां कुठें वाळलेला कडवा खाणाऱ्या म्हशी डुलत डुलत चालल्या होत्या. अजून रस्त्यावरची माणसांची रहदारी संपली नव्हती. वाळलेलें गळलेलें एखाद दुसरें पान वाऱ्यावर वाहात होतें ! छे, अजून कितीतरी वेळ लोटायचा आहे !—दूरवर दिसणाऱ्या मनोऱ्यावरील तबकडींतील काट्यांकडे ते कोवळे कोंब कुतूहलानें कितीतरी वेळ पाहात राहिले !

मग बाजूची एक फांदी दाराच्या फटीतून आत निरखूं लागली. आत बराच काळोख होता. उजेडाच्या पट्ट्यांत मुंग्याची राग साखरेचे कण घेऊन धांवत होती. कोपऱ्यांत कुठेंतरी धान्याच्या डब्यांत उदीर खुडखुडत होता.

वेलीला भारी वाईट वाटलें. अन् खूप रागिह आला. चोरी ! देवांनीं दोन दोन, चार चार, आठ आठ पाय दिले आहेत, वाटेल तिकडे वाटेल तेव्हा हिंडायला मुभा दिली आहे, म्हणून चोरी करायची ? अन् धान्य नि साखर संपली तर उद्यां वहिनी काय करणार ? मुले काय खाणार ? रागाच्या भरांत फांदी घसरली व अधांतरी लोंबूं लागली. गुलाबासारखे काटे किंवा पानवेलीसारख्या नख्या नाहीत म्हणून तिला हळहळ वाटत होती. अन् चुलीशीं तीक्ष्ण नख्यांचें उंदीर खाणारें माजर खुशाल पहुडलें होतें म्हणून तिला अधिकच संताप येत होता.

अखेर वेलीनें रागानें आपली किरकोळ यष्टि हालवली. वाळकीं पानें टपटपां पडलीं. आवाज झाला, सांवल्या हालल्या. पण मुंग्यांची रांग झोडेना व उंदराचें उंडारणें संपेना ! खरकट्या भांड्यांवरचे उष्टें खाणारा विचारा कावळा मात्र उडून गेला !

तेवढ्यांत सूर्य भर आकाशांत आला. त्याच्या किरणांच्या नजरा सहन न होऊन वेलीनें आपली सारीं पर्णछिद्रे घाईनें मिटून घेतलीं.

आतां वेलीला आपल्या स्वतःच्याच संसाराकडे लक्ष देणें भाग होतें

तिच्या अंगातला घाम पर्णछिद्रांवाटे बाहेर पडून वाफेसारखा नाहीसा होत होता. पर्णछिद्रे पुरी बंद केल्यावर तिचे अवयव कोरडे झाले नि तिला बरे वाटले. सारी दालने बंद केल्यावर ती स्वतःच्या स्वैपाकघरांत डोकावू लागली. लगेच कोठारांत हरितरंजक द्रव्याचे हिरवे हारेच्या हारे मंडईतून आणलेल्या भाजीसारखे पडले. शोगड्या-शोगड्यांवरून सांठवलेल्या साखरेचा पाक ढवळून निघाला. रोजची रसोई सुरू झाली. पिठूळ पकान्नाचीं ताटे भरू लागलीं. पायापासून पाण्याच्या कावडी आणणें सुरू झालें. बाजू-बाजूनीं प्रायवायूची फोडणी दिली गेली. सारे रांधणे करता करतां वहिनी-सारखी दमून गेली बिचारी !

तिला त्या ऐतखाऊ मांजराचा, चोरट्या मुग्याचा, नि उष्टे खाणाऱ्या कावळ्याचा मुद्धा हेवा वाटला. वहिनीसारखा विसावा ध्यावासा वाटला. सारे जण विसावले होते, आडोशाला गेले होते. ही मात्र उन्हांत एकटी उभी होती.

तेवढ्यात तिला दूरवर खड्या असलेल्या सूर्यफुलाचें स्मरण झालें. तिनें सळसळून खुणावलें. पण बिचारे सूर्यफूल पाहूं शकत नव्हतें ! काय व्रत वांटयाला आलें होतें बेट्याच्या ! एकटें उन्हांत उभें राहायचें. डोईबर घागर घेतल्यासारखें. अन् सूर्याची स्वारी हालेल तसें तोंड वेंगाडून पाहत राहायचें ! सूर्याला कधींहि दया येत नव्हती. त्याच्या धाकानें वादीत बदल होत नव्हता नि फुलातहि वाढ होत नव्हती. अनेक बारक्या फुलांचें किड्यांनीं भरलेलें नुसतें एक रंगीत तबक. नांवहि त्याचेंच. सूर्यफूल ! त्यापेक्षां आपलें किती छान नांव—वहिनीची वेल !

वहिनीची वेल आनंदली, डुल्ली. आपल्या भाग्यावर लोभावली. आपल्याला निदान ह्या भितीचा आधार आहे. अन् वहिनीचा आसरा आहे ! ह्या भितीवर आपण पसरतो, बागडतो. वाऱ्यावादळाला, ऊन-पावसाला तितक्या भीत नाही. अन् वहिनी अन् त्यांचीं मुलें आपली किती काळजी घेतात, जपतात. घरांत गाय, कुत्रा, पोपट असावा तसेंच. त्याहून अधिक लाडक्या आपण !—सुखावलेली वेल भितीवर मुस्तावली. आसासून वहिनीच्या संसाराकडे पाहूं लागली.

वहिर्नींनी संसारांत पुढील दारांनी प्रवेश केला अन् ही वेळ मागील दारानें आंत आली. विरंगुळा, माहेरची आठवण, फुलाची हौस म्हणून वहिर्नींनी ही वाढवली. लालहिरव्या कोवळ्या कोंबांनी वहिर्नींच्या मंगळा-गौरी जागून पूजल्या. वाढणाऱ्या पसरणाऱ्या वेलीबरोबर वहिर्नींचा संसार वाढला. वेलीचीं फुलें वहिर्नींच्या वेणीला व वहिर्नींच्या मुलांना खेळवूं लागलीं.

वहिर्नींच्या विरहानें वेलीला वेड्यागत झालें ! एकाकीपणा असह्य झाला. घशाला कोरड पडली. सकाळीं आजोबा पूजेच्या ताम्हनांतलें पाणी टाकून गेले होते, त्यानंतर पाणी मिळाले नव्हतें. तिची तगमग झाली ! आपलें भुयारांत पसरलेलें लाबसर मूळ अधिक लांबवून तिनें दूरच्या विहिरीपासच्या दलदलीचा अंदाज घेतला. मुरमात किंचित् क्षिरपलेले पाणी बोटें चाखतात तसें चोखून घेतले.

तात्पुरती तहान भागली. अन् मग उसनें अवसान आणून उंचावलेल्या दोन कोवळ्या फाद्या भितीच्या एका दिशेनें नागमोड करीत वर सरूं लागल्या.

भितीच्या विटांवर शेवाळाची पोरें दबीं धरून बसलीं होती व वेलीला गुदगुल्या करून घसरवत होती. एका फटीतून एक वडाचें रोपटें वर आले होतें. तशा अवघड जागी प्रचंड वटवृक्ष व्हायची त्याची वेडी महत्त्वाकाक्षा होती. ही भित वहिर्नींची आहे, वेलीची आहे, हें त्यांना माहीत नव्हतें. एक दिवस आजोबा येतील, सारें शेवाळ खरवडून काढतील नि वडाचे पोरटें फेकून देतील !—वेलीला त्या उनाड मुलांची करुणा आली. घडपडत, धीर धरीत ती भितीच्या माथ्यावर आली व पलीकडे पाहूं लागली.

पलीकडच्या कुंपणापाशीं एक सरडा पुढें जात होता नि मागें सरकत होता. वेलीला आंतून धरलेलें. अन् सरड्याला बाहेरून अडवलेलें !—त्या पलीकडे मखमली हिरवळ अस्ताव्यस्त पसरली होती. एका बाजूला रस्ता पसरला होता अन् त्याच्या कडांनी बारकी रानझुडपें रोगट भिकाऱ्यासारखीं उभीं होती. दुसऱ्या बाजूला एका शेततुकड्यावर कसलेंतरी पीक सैन्यासारखें खडें होतें. समोरच एक लहानसा जलाशय होता त्यांत छोट्या वनस्पति भाशांसारख्या पोहत होत्या.

किती जाती, अन् किती गंमती !—रस्त्याच्या कडेने उगवणारे हे जीव जगतात कसे, खातात काय ?— कुणी तुडवत नाही, तोडून टाकत नाही ?— अन् पाण्यांत अक्षयी कशा डुंबतात ह्या वनस्पति !— ह्यांचीं मुळें कुठे असतील ?—पर्णछिद्रांतून पाणी जात नसेल का !—वाहून कशा जात नाहीत ह्या !— अन् हें ओळीनें उभें राहिलेले आज्ञाधारक धान्याचें सैन्य ! हुकमी खतपाणी व गोफणीनें राखण !—पण कोयत्यानें तंगड्या उडवायच्या नि बैलानीं डोकीं तुडवायचीं ! अन् वहिनींचा फुकटा दीर-रोज येऊन जेवतो, तसा हा आंब्यावरचा बांडगुळ !

बाह्य जगाची भीति वाटून वेल वळली व वहिनींच्या घराकडे पाहू लागली. आपण उंच दिसायला लागलों हें पाहून घरांतले सारे जण खूष होतील ! किती कौतुक करतात आपलें ! वेलीला गुदगुल्या झाल्या नि तिच्या खाद्यावरच्या दोन चार कळ्या उमलल्या.

तेवढ्यांत कुठेंसे लपून बसलेले दोन चार भुंगे शटकन् उमलत्या कळ्यांत घुसले. वेलीला तें आवडलें नाही, भलत्या वेळीं भलतेंच !—अन् खरें म्हणजे त्या दोन कळ्या उद्या आजोबांना पूजेला द्यायच्या होत्या. अन् वाजूच्या फुलाचा झुपका आज कुंदा खुडणार होती ! किती लुचरे नि आगंतुक असतात हे चोर !

तशा स्थितींत तिला हंसूं आलें. कुटून कुटून आपल्या प्रियकराकडे पराग धेऊन हे दूत येतात अन् मोबदला म्हणून मध पिऊन जातात !—पण आपल्या कार्नी हे कुजबुजले कीं, लोकांना वाटतें हिचे प्रियकरच आले. अन् मग पलीकडल्या घरांतला तो कुरळ्या केसांचा तरुण इसम कविता गुणगुणूं लागतो. ह्या माणसाना शंका, संशय, खोटे संबंध ह्याखेरीज सुचतच नाही !

प्रेमपत्रांप्रमाणें आलेल्या परागांनीं ती उन्मादांत गुंगून कांहीं काळ गप्प राहिली ! पुन्हां बराच वेळ गेला. वेल भानावर आली. पर्णछिद्रें किलकिलीं करून पाहूं लागली. आणिक पाचोळा झालेलीं तीनचार पानें फेंकून देऊन ती तरारूं लागली. पण सारें शांत थंड होतें. हालचाल होत नव्हती. उन्हे आबरत नव्हती. एकाकीपणा संपत नव्हता ! आतां अगदी असह्य होत होतें

सारें !—वहिर्नीची झोपमोड व्हावी, असें आता वाटूं लागलें. आजोबाच्या खोकण्याच्या आवाज ऐकायला ती आतुर झाली. कुंदाच्या सायकलची घंटा वाजावी, मुलाची शाळा मधेंच सुटावी, सई भाडीं घासायला यावी...

पण काहीं होत नव्हते ! खरकट्या भाड्यावर एक कावळा मात्र उभा होता.

अन् एकाएकी वेलीला विलक्षण गंमत वाटली. ह्या गाई नि म्हशीं ओलें गवत, कोरडा कडवा तसाच चघळतात. हीं माणसं झाडाचा पाला नि कणसांचे दाणे शिजवून खातात. ह्या मुंग्या नि भुंगे दिसेल तें चोरतात. हे कावळे फक्त उष्टे फस्त करतात...अन् आपण ? आपण जमिनींत मुरलेलें मिसळलेलें पाणी शोषण करतो फक्त ! काय गंमत आहे ! आपणच फक्त चोरी करीत नाहीं !...

कुदासारखी पुस्तके न वाचता, वहिर्नीसारखी पोथी न वाचता वेलीला केचढें कळलें होते !—पण हे सांगायची सोय नव्हती. कसं हालायचं, कसं बोलायचें ? जरा बोलायचा यत्न केला तर पानें फाटून जातील सारीं. अन् जरा हालायला पाहिले तर उन्मळून पडून मरून जाऊं !—अरेरे—

वेलीला वाईट वाटलें. पक्षी उडतात, जनावरें ओरडतात, माणसें तर वाटेल तें करतात !—अन् हे गव्हाचें सैन्य, ही रानझाडें, ही हिरवळ, ही वेल ! अबोल, अचल...आपली कुणालाच दया येत नाहीं. वहिर्नीना मुद्धा !—निदान जरा घरांत कां नाहीं आपल्याला ठेवली ?—

अन् मग रागारागानें ती उंबरठ्याआड असलेल्या तुळशीच्या तुऱ्यांचा मत्सर करूं लागली. इळदीकुंकू माखलेलें रोगट रोपटें तें ! केवढी मिजास नि केवढी आरास त्याची !—पूजा काय करतात, दिवे काय ओवाळतात—

तेवळ्यांत दाराच्या कटींन मांजर अंग चोरून बाहेर भालें. पाठीची कमान करून त्यानें आळस दिला. अन् वेलीच्या माड्यांना नवें बोचकारून तें निघून गेलें.

वेलीचे अंग ओरबाडून निघालें. मांजराचा असा राग आला ! सुरेश असता तर त्यानें मांजराला नक्कीच पिटाळून लावलें असतें. तुळशीला तीं टाकून खोलली त्याची अद्दल तर नाहीं ना घडली ?

शरमून शांत झालेली वेल कितीतरी वेळ उदास उभी होती. जखमेमुळे पोटात जरा डुचमळलें गेलें. नव्या कोंबाची वाढ जरा वेळ थांबली. पिष्ट पदार्थाची पाठवणी झाली. दोन मुळ्यांनीं आणिक पाणी पिऊन घेतलें. लेप लावून जखम जराशी बुजल्यावर सुटकेचा श्वास सुटला. भिंतीवर वाढणाऱ्या कोमल खांदीला हवा तसा वाक आला, विटेचा खडबडीत भाग तिनें पक्का वेढून घेतला. परागसिचनाने प्रफुल्लित झालेल्या टपोऱ्या कळ्या गरोदर स्त्रीसारख्या डौलदार दिसूं लागल्या. टोकाटोकाचीं लहान मुलाच्या तळव्यासारखीं दिसणारीं तांबूस पाने कढत वाऱ्यावर वाढूं लागलीं. अन् हिरव्या परकरात लपेटलेली एक कोवळी कळी पांढऱ्या साडींत प्रविष्ट झाली.

अन् हा सारा संभार साभाळणारी वेल वहिर्नीच्या संसाराकडे आसासून पाहात होती. त्या संसाराशीं, त्या माणसाशी ती विलक्षण समरस झाली होती. पण तें सारें जग शांत होते. नि हिला काहीं सुचत नव्हतें, करमत नव्हतें !...

रस्त्यावरून रमत जाणाऱ्या फेरीवाल्याकडे, हलके हलके फिरणाऱ्या मनोऱ्या-वरील काट्याकडे, अन् त्याहून सथ प्रवास करणाऱ्या सूर्याकडे, ती केविल-वाण्या नजरेनें पहात होती. कायमचें एका जागी जन्मभर उभें राहाणे एक वेळ परवडेल, पण उकाड्याने भरलेली ही भयाण दुपार दूर राहून दवडणें अशक्य होतें, असह्य होतें ! इतर वेळ एका जागी उभें राहिलं, तरी निदान वहिनी दिसतात, कुंदा जवळ येते, सई...पण ह्या दुपारीं, दूर राहून...

एक एक आठवणीनी वेल व्याकुळ झाली. माहेरच्या आठवणींनीं वहिनी व्याकूळ होतात तशी ! वाटलें, वहिनी कधींमधीं अशूळ दाळतात तशीं सारीं पानें दाळून टाकावीत—

अन् मग काहीं काळ तिचा जीवनव्यापारच थांबला. मुळें शोषणक्रिया करेनात, अन्ननलिका तशाच थन्नकल्या. पानें निर्जीवपणें लोंबूं लागलीं नि हरितरंजक द्रव्य लोळागोळा होऊन पिवळें पडलें. वळणारी अंगलट झुकाड्या घेऊं लागली, कळ्या फिक्या दिसूं लागल्या, घोंघावणारे भुंगे न थाबतां निघून गेले.

जराशानें सूर्याचीं किरणें तिरपीं झाल्यावर तिला तरतरी आली. मुळां-
दून पाणी घेऊन तिनें आंदून चुळा घेतल्या. फांद्या फडफडवल्या व पाकळ्या
उमलवल्या. आतुरतेनें, आवेगानें ती लोटलेल्या दाराच्या फटीकडे पाहूं
लागली.

बाळ जागा होऊन रडत होता. रडायचा तो थांबलाहि. वहिनीनें त्याला
प्यायला घेतलें असणार ! वेलीच्या टपोच्या प्रौढ कळ्या डोहाळे लागून
डोळूं लागल्या.

दाराचें कवाड ढकलून वहिनी बाहेर आल्या. वाऱ्याच्या झोतानें वेल
हलली, हंसली. तांब्यांतल्या पाण्यानें वहिनींनीं चूळ थुंकून वेलीच्या पुढ्यांत
टाकली. वहिनींच्या चुळेत बाळाची लाळ व पतीचें पान मिसळलें होतें.
शरशरचीं मुळें आतुरतेनें सरकलीं. जणूं फेकलेला प्रसाद झेलणारीं मुलें !
आजोबाचा खोकण्याचा आवाज आला. वेलीजवळून ते एकवार हिडूनहि
गेले. जराशानें सई घाईनें आली. भांडीं घासून तिनें वेलीच्या वाटोळ्याशीं
विसळून टाकलीं. मग कुंदाच्या सायकलची घंटा वाजली. मागोमाग तिची
तान ! बाजूचा कळ्यांचा गुच्छ झेप घेऊं लागला. सूर्य पुरता कलला होता.
अन् रमेश नि मधूहि शाळेंतून परतले ! आतां काय, वहिनींचा भरलेला संसार
मुखानें सांडूं लागला ! उघड्या मागीलदारातून मुलांची मारामारी, कुंदाचं
छचकणें, आजोबांची शांत मूर्ति व वहिनीची लगबग पूर्णपणें दिसत होती.
वेलीला धन्य धन्य वाटलें. तेवढ्यांत रमेश म्हणाला, “ अरे बघ ! वेल
भिंतीवर चढली. चांगला मोठा मांडव घातला पाहिजे. ” मधू खुरपं घेऊन
धांवला नि म्हणाला, “ चल, आधीं आपण नीट आळं करूं ! ” मुलांना
पाहून परत येणारें मांजर भिऊन पळालें. पुढल्या दारीं पोपटाशीं बडबडणारी
कुंदा किलबिलत आली, तिनें चटदिशीं फुलांचा गोंडस गुच्छ खुडला नि
आंबाड्यांत खोवला. वेलीला अगदीं लाज वाटली !—तिनें भरल्या मनानें
पाहिलें तों मागीलदाराच्या उंबरठ्यावर उभं राहून भरल्या डोळ्यांनीं वहिनी
तिच्याकडे पाहात होत्या !

पुराचें प्रचंड पाणी. लाल लाल लोंढा. क्षितिज फोडून गर्जना करीत वाहत आलेला, वाटेल तशीं वळणें घेत तांडव करणारा, समुद्रासारखा अस्ताव्यस्त पसरत दृष्टीपार होणारा पाण्याचा अखंड प्रवाह. पाहिलें कीं डोळे फिरूं लागत. डोळे मिटले तर कानांत आवाज घुमत. कानहि बंद केले तर पुरांत वाहून चाललों आहीं असा भास होई. आजूबाजूचीं असंख्य झाडं वाहून जात होतीं. दोन चार म्हशी, एक गाढव, कसलं तरी एक पोतं, अन् बराच केरकचरा वाहत नाहींसा होत होताच. तांबड्या लाटा हिंदकळत वेगानें जात होत्या. असंख्य भोंवरे भिरभिरत आडवेतिडवे सरकत होते. खोलीचा अंदाज करणं अशक्य होतंच, पण पुराचें पाणी वाढत आकाशापर्यंत चढणार कीं काय असा भास होत होता. तो छाती फोडणारा आवाज अन् प्राण वाहून नेणारा प्रवाह कधीच कमी होणार नाहीं असं वाटत होतं. मोकट सुटलेले असंख्य उन्मत्त हत्ती, पाण्याचं रूप घेऊन पळत सुटलेले विक्राळ राक्षस, मृत्युदेवानें सोडलेली शेवटची संहारक शक्ति थैमान घालीत आहे असं वाटत होतं.

नदीच्या दोन्ही कांठांच्या चिंधड्या झाल्या होत्या. ते पाण्याच्या पोटांत गडपच झाले होते. व नवे कांठ थरथरत तयार होत होते. पावसाच्या झडीनें व पुराच्या लाटांनीं दोन्ही बाजूचे भूपट्टे मिजून थिजले होते. सर्वत्र चिखल झाला होता. हिरवळ अति ओली झाली होती. झाडं मुरगळलीं होतीं, मोडलीं होतीं. अगदीं आंत असलेलीं देवळें बुडालीं होतीं, घाटाची उंची कमी झाली होती. आकाशांत अंधार होता. पाऊस नव्हता, पण

रहदारीहि नव्हती. किनाऱ्याशीं जमणारे कोळी, परीट, गवळी, पार पळाले होते. आसमंतांत बेवारशी जनावरं हि वावरत नव्हतीं. दूरच्या इमारतींच्या खिडक्याहि बंद केलेल्या होत्या.

पाण्याचे पट्टे परत फिरवणाऱ्या घाटाच्या पायरीवर बबन्या उभा होता. भिजलेल्या केशांचीं झुलपे कपाळावर नाचत होतीं व पायजम्याचे पाय पोटाच्यापर्यंत गुंडाळून घेतले होते. कमरेवर हात ठेवून तोंडानें शीळ वाजवीत तो वाहत जाणारा एक सांगाडा गंमतीने पाहात होता.

सारा घाटच निसरडा झाला होता. पायऱ्यांवर शेवाळ सांठले होतें. कांहीं दगड सुटलेसुद्धां होते. पण बबन्या बेदरकारपणें उभा होता. वेगानें आवाज करीत जाणाऱ्या प्रचंड लोंढ्याकडे पाहण्यांत त्याला अमाप आनंद होत होता. तें अफाट पाणी, त्याचा विलक्षण वेग, त्यांतलीं प्रेतें, भोंबरे, मासळ्या, बुडबुडे, काड्या-केवढी गहिरी गम्मत होती. आत उडी घेऊन सारी मौज लुटावी असं वाटे. मध्येच तो एक पाय पुढें करी, मध्येच वांकून हातानें पाणी उडवी, मध्येच हातातल्या ठिकऱ्या प्रवाहांत भिरकावी.....

घाटाच्या वरच्या टोकावर भावड्या उभा होता : भावावून, भेदरून, कसाबसा. हुडहुडी भरल्याने त्यानें हाताची घडी घातली होती व धोतराचा गुडध्यापर्यंत काचा मारला होता. छाती धडधडत होती नि डोळ्यांतून व्याकुलता साडत होती. समोरच्या पुराकडे पाहायचं तो टाळीत होता. मान वळवून ओढ लागल्यासारखा तो स्तब्ध असलेल्या वस्तीकडे पुन्हा पुन्हा पाहात होता. बबन्याला कसं आवरावं ह्या विचारानें तो अधिकच कासावीस होत होता.

भावड्या घराबाहेर पडणारच नव्हता. पहांटेपासून पाऊस कोसळत होता म्हणून शाळेला सुटी होती. सकाळचा वेळ अभ्यास करण्यांत अन् दुपारचा वेळ बोरुची बैलगाडी तयार करण्यांत त्यानें दवडला. केव्हां तरी पाऊस उघडला व किंचित् दिसायलाहि लागलें. दिवेलगणीला अवकाश होता नि सोमवारचा शंकराच्या दर्शनाला जायचा नेम साधण्याची शक्यता होती. भावड्या घरूम घाईनें बाहेर पडला. वाटेंतच पावसांत हुंदडून परत-भारा बबन्या भेटला. बबन्याला आश्चर्य वाटलं, अन् भावड्याला आधार

वाटला. हातांत हात घालून दोघे नदीनजीकच्या शिवालयांत शिरले. भावड्या भाविकपर्णे शंकराची प्रार्थना करीत होता. तर बबन्या नंदीवर स्वार झाला होता. मग दोघेहि बाहेर आले. बाजूला घाट दिसतांच अव-खळपर्णे उड्या घेत बबन्या पाण्यापर्यंत जाऊन पोचला. वरतीच थबकून भावड्या त्याला माधारी बोलावू लागला.

“ बबन्या, बबन्या !-घरीं चल—”

“ लेका, ही गंमत बघ. ”

वाहात आलेली काठी शिताफीनें उचलून बबन्या पाण्यावर प्रहार करूं लागला. उडालेलें पाणी त्याच्याच अंगावर शितडले, अन् तो मोठ्यानें हंसला. वर असलेल्या भावड्याचे शरीर पाण्याचे तुषार पाहून शहारलें अन् त्या हंसण्यानें त्याला रडू कोसळलें.

“ भावड्या, लेका साप—” बबन्या डोळे चमकावीत म्हणाला. तो चक्रे पुढें वाकला नि काठी लाब करीत वाहत जाणारें सापाचें वेटोळें पकडू लागला. साप पुढें गेला तशी बबन्याहि पायरीवरून धावत घाटाच्या टोकापर्यंत गेला. सापाचें वेटोळें अखेर काठीला लटकलें. भिरभिर फिरवीत त्यानें ते उंचावलें व भावड्याच्या दिशेनें भिरकावले.

भावड्या दचकून दूर झाला. पायरीवरून बबन्या पळूं लागला तेव्हांच त्याच्या पोटात भीतीचा पूर लोटला. बबन्या पडणार, पडला, असं त्याला वाटल. बबन्या उभा असलेला पाहूनहि त्याचं मन ठिकाणावर येईना. तो रडका स्वर काढून उदूगारला, “ अरे, पडशील ! पुरे झाले तुझे खेळ—”

“ तुला जायचं असलं तर जा रे—” बबन्या मागे न पाहताच म्हणाला. वाहत येणाऱ्या गाईचं फुगलेलं प्रेत त्याच्या होऱ्यांत होतं. तिकडे तो टक लावून पाहात होता. घरीं परतून एका कोपऱ्यांत सारा वेळ स्वस्थ बसून काढणं केवढं कंटाळवाणं होत ! घरच्या लोकाचा डोळा चुकवून तो अखेर पसार झाला होता तो असा लगेच परतायला थोडाच ! पावसात भिजण्याची इतका वेळ मजा झाली; आतां पुराशीं उभं राहायची गंमत त्याला लुटाऱ्याची होती. त्यापुढें त्याला घरदार, आईबाप, जेवणखाण, सारं तुच्छ होतं.

भावड्याला घरची विलक्षण ओढ लागली होती. आई काळजीत असेल, वडील रागावतील, धाकटा भाऊ बोरूची गाडी मोडेल. अंधार कसा वाढत होता, आजूबाजूला कुणी माणूस सुद्धां दिसत नव्हतं, अन् हा राक्षसी पूर...तो आवेगानें ओरडला, “आधीं चल ! नाहीतर मी तुझ्या वडिलांना सांगीन हं—”

बबन्या वळला व हंसून पाहूं लागला. काय नेभळट कारटं हें ! देवदर्शन, घरकाम, अभ्यास नि शाळा ह्याखेरीज कांहीं सुचत नाहीं बेट्याला. गोष्ट्या खेळतां येत नाहीत, झाडावर चढतां येत नाहीं, पोहतां येत नाहीं... भागुबाई !—बबन्याला एकदम चेव आला. भावड्याची भंबेरी उडवावी, त्याला भीतीनें भेडसावून टाकावें, भसा विचार त्याच्या मनांत आला.

बबन्या म्हणाला, “पांचच मिनीटं !—शाळेच्या शर्यती आहेत परवा ना, त्याची जरा प्रॅकटीस करतो नि मग जाऊं—” बबन्यानें हातातली ठिकरी पायरीवर ठेवली व लंगडी घालीत त्यानें सारी पायरी पालथी घातली. मग पायरीवर आडवं होऊन त्यानें जोर काढले, शीर्षासन केलं, अन् तसंच खाली डोकं करून हात टेकीत दोन पायन्या वर चढून परत उतरला. मग काठी पाण्यात मागें फेकून ती परत वाहत आली कीं उचलूं लागला. अखेर तर चक्रे पाण्यांत उडी मारायचा आव आणून तो पायरीवर कोलांट्या मारूं लागला.

भावड्याला भोंवळ येऊं लागली. हा पूर बबन्याला व आपल्यालाहि गिळणार असं वाटूं लागलं. एकटंच पळून जावं असं वाटूं लागलं. काय नतद्रष्ट कारटा आहे हा ! अगदींच बेअकली. घरीं चांगलं जायचं सोडून आचरटासारखा भयंकर खेळ खेळतो आहे. चागली अद्दल घडली पाहिजे. बबन्या पडला तर वरं होईल इतकी चीड भावड्याच्या मनांत भरूं लागली.

“भावड्या, आतां हाय जंप—”

“बबन्या, पुरे झाला मूर्खपणा—”

भावड्याचा संताप वाढेना. एकटं जाणंही त्याला अवघड वाटलं. बबन्यावर रागावून काय उपयोग ? तो ऐकणार थोडंच ! अन् त्याला घेतल्याशिवाय कसं जायचं ! आपला बालमित्र, सवंगडी. उनाइ असला

तरी जीवास जीव देणारा !—पण पुढें होऊन त्याला मार्गें खेचणं तर ह्या जन्मांतहि जमणारं नव्हतं.

व्याकूळ होऊन भावड्या म्हणाला, “तुझ्या पाया पडतों, पण चल बाबा परत ! तुला बोरूची बैलगाडी देतो, गोष्टीचं नवं पुस्तक देतो, उद्याचीं गणितं सोडवून देतो. माझं नाही का ऐकणार बबन !—आपण दोस्त ना !—” आर्जेवा करता करतां त्याला बबन्याबद्दल आपलेपणा वाटू लागला. अन् अभिमानहि ! केवढा धाडसी, साहसी आहे हा. ह्याला भय कसलं नाहीच !

भावड्याच्या विनवण्यामुळें बबन्याला अधिकाधिक हंसूं फुटत होतें. “ही बघ भालोफेक. काठी म्हणजे भाला बरं का ! आता लाव उडी मारूं का ? पण नको तूं भिशील. त्यापेक्षा आपण दोघे तीन पायाची शर्यत खेळूं ! ये—” तो वळून पाहूं लागला. भावड्याचा खेटरं मारल्यासारखा चेहरा पाहून त्याला गंमत वाटली. हा रडणार आता ! नको, इतकी टिगल नको ! बबन्या गप्प झाला व कृष्णासारखा पाय वाकडा ठेवून अर्जुनाप्रमाणें स्तंभित झालेल्या भावड्याकडे पाहूं लागला. जाऊं दे, आपला मित्र आहे. आपल्याला भेळ देतो, गणितं सांगतो, आपली बाजू घेऊन घरचा मार चुकवितो ! प्रेमळ, हुषार हवा हवासा वाटणारा—भावड्याची त्याला करुणा आली; नि कळवळासुद्धा.

एक पायरी पुढें होऊन भावड्या बोलूं लागला, “नको रे असं करूं !—चुकून पाय घसरला तर केवढा घात होईल. चल, घरीं चल, तिन्हीसाजचं असं भलत्या ठिकार्णी भटकूं नये. तुझी आई वाट पाहात असेल. कां तिला काळजीत टाकतोस ? तुझ्या मोठ्या भावाच्या तुझ्यावर केवढ्या आशा आहेत. ये ना वर ! घरीं जाऊन अंग कोरडं करून जेव नि झोप. उद्यां उन्हां पडतील. आपल्याला शालेंत जातां येईल. खूप खेळतां येईल. पण उद्यां. आज आत्ता आपल्या घरीं आपल्या माणसांत चल—”

भावड्याचा घोगरा आवाज थांबवून बबन्या खणखणीतपणें म्हणाला, “पण खरं सांगायचं म्हणजे मला घरीं जायलाच आवडत नाही. काय कोंडून राहायचं सारा वेळ ! जेवायचं, झोपायचं, अभ्यास करायचा,

आईचं ऐकायचं !—त्यापेक्षा असं एकटं, अंधारांत फार बरं !—ह्या पुराच्या पाण्यावर पडून संथपणें वाहत जायची तयारी आहे आपली—”

पण भावड्यानें असा कांहीं केविलवाणा चेहरा केला कीं बबन्या गप्प होऊन वर निघाला.

तेवढ्यांत पायाखालचा दगड हालला. बबन्यानें पाय दाबतांच दगड पुरा दासळला अन् एकाएकी तोंड जाऊन बबन्या पाण्यांत पडला. धप्प आवाज होऊन तो खाली गेला अन् वर आला तो घाटापासून जरा दूरच ! धडपडत तो हात मारूं लागला. पण पाण्याचा प्रचंड लोंढा त्याला फुग्या-सारखा ढकलत नेऊं लागला. नाकार्तोंडांत पाणी शिरूं लागलें. घसक्याने निम्मी शक्ति नाहीशी झाली. जवळपास काहींच आधार नव्हता. पायन्या दूर राहिल्या. मघाचची वारकी काठी कुठें गेली. दूर भावड्या उभा होता. गुदमरत बबन्या त्याला हाका मारूं लागला, टाहो फोडूं लागला.

भावड्या भयंकर दचकला होता. बबन्या पुरात पडला ! पोहता येत असलं तरी वाहून जाणार, मरणार ! भावड्याचा जीव तीळतीळ तुटला. त्यानें मार्गें पाहिलें. घराघरांतले दिवे लागत होते. माणसांचे आवाज ऐकूं येत होते. माणसं, घर, आई, अभ्यास, उद्यां.....भावड्याला सुचेनासैं झालें.

“ भावड्या, धांव, मला वांचव, मला घर—मी मेलों, मला वर येऊं दे, मला जगूं दे—भावड्या—भावड्या...” वेगानें वाहात जाणारा बबन्या ओरडत होता. त्याच्या डोळ्यांत गोळा झालेली आयुष्याची ओढ अधुक उजेडांतहि दिसत होती. पाण्याच्या माऱ्यानें तो हतबल होत होता.

मग पाण्यांत जेमतेम दिसणाऱ्या बबन्याचा आवाजहि बंद झाला. तेवढ्यांतहि बबन्यानें एक हात वर केला, तो वर केलेला हातच नुसता कितीतरी वेळ दिसत राहिला. भयंकर वेगानें वाहत जाणाऱ्या प्रचंड पुरांतला वर उंचावलेला हात !—तो हात भोंवऱ्यांत सांपडला, गरगरत राहिला. अन् मग कांहींच दिसेना....

भावड्या घामानें निथळून निघाला. तो धप्प आवाज, ती पाण्यांतली तडफड, तो हृदय फाडणारा टाहो, तें वहात जाणारें शरीर, अन् मग

भोंवऱ्यांत फिरणारा उभा हात. अन् मग कांहींच नाहीं ! नुसता प्रवाह, अखंड प्रवाह ! भावड्याला सारें दृश्य पुन्हा पुन्हा दिसूं लागलें. नुसताच आक्रोश, नुसताच हात, नुसताच बबन, नुसताच भोंवरा...त्यानें अवसान आणायचा यत्न केला, हातपाय हालवायचें ठरवले, घरीं परतायचें ठरवलें. धांवत घरीं जायचे—आपल्या कीं बबऱ्याच्या !—लोकाना बातमी सांगायची, प्रेत तरी शोधून काढायचं...नाहीं तर नुसतंच घरीं जाऊन ओळखच घ्यायची नाही...कांही केलं तरी चार दिवसांनीं सारं सुरळीत होईल. मग आपला अभ्यास, शाळा, मोटं होणं, नोकरी करणं, संसार थाटणं, नाच कमावणं.....

पण भावड्याचे पाय तसेच थक्कलेले राहिले. अन् मनांतले विचारहि ओसरून गेले...कस परतायचं ? एकऱ्यानें कस जायचं, कुठल्या तोंडांनीं बातमी सागायची, अगर कुठल्या मनानें छपवाछपवी करायची ?—आणि चार दिवसांनीं तरी पूर्णपणें कस विसरायचं ? हा बाळमित्र, त्याचा आक्रोश, त्याच्या डोळ्यांतला भयंकर भाव, त्याचं प्रेत, त्याचा उंचावलेला हात ! जन्मभर हें दृश्य आपल्याला दिसत राहणार ! हा आक्रोश कानात घुमणार, हा हात दृष्टीपुढे धरला जाणार. सुखात, दुःखात, एकान्तात, आवेशात हा क्षण ब्रह्मांड आठवायला लावणार ! हें ओझं घेऊन जन्म घालवावा लागणार ! कस मोकळ्या मनानें जगायचं ? कसं शात झोपायचं, पोटभर जेवायचं, मोकळं हंसायचं, झटून अभ्यास करायचा ? कसं परतायचं...

भावड्या अघातरीच, अजाणताच पुढें झाला. घाटाच्या पायऱ्या व पाण्याच्या लाटा एकमेकांत विलीन झाल्या. एक हात वर उंचावला गेला. बबऱ्याच्या मागोमाग, बबऱ्याच्या मार्गाकडे, भावड्या मुकाट जाऊं लागला...

खंडाळ्याला बिन्हाड केल्यापासून आल्या गेल्या ओळखीच्यांना स्टेशनवर भेटायला जायचं हा अनूचा एक महत्वाचा कार्यक्रम होऊन बसला होता. शाळा-कॉलेजचीं सारीं वर्षे पुणे, बडोदे, नागपूर अशा मोठ्या शहरीं गेल्यामुळे खंडाळ्यासारख्या केवळ वनश्रीने व्यापलेला जागीं तिचें मन रमणं जरा कठीण होते. सिनेमा नि समाज ह्यापेक्षां नागरी जीवनाची अधिक धादल, धावपळ अनुभवायला तिच मन नेहमीच आतुर असे. अन् त्यामुळे जवळच्या नात्यातल्या माणसांपासून तों अगदीं मामुली परिचयाच्या व्यक्तीपर्यंत कुणीहि पुणे-मुंबई मार्गानें जाणारं येणारं असलें कीं अनु स्टेशनवर भेटायला जाई. सकाळीं अगर संध्याकाळीं सौंदर्यप्रसाधन करावं अन् रमत गमत गाडीच्या वेळेला फलाटावर यावं ! अवकाश असला तर मासिकं विकत घ्यावंत अगर चाकोलेट चघळत बसावं. गाडी आली कीं फलाटाच्या दोन्ही टोकापर्यंत फेरी मारावी व ओळखीच्या व्यक्तीशीं थोड्या वेळांत खूप बोलून घ्यावं ! अन् मग रुमाल फडफडवीत असंख्य अनोळखी लोकांना हंसरा निरोप द्यावा ! सिनेमा आणि समाज-ह्याहूनहि स्टेशन ही एक तिला आकर्षक अन् अगत्याची करमणूक होऊन बसली होती.

अन् आज तर तिची मैत्रीण काशी माहेरची रजा आटपून नागपूरहून पुण्यास परतणार होती !

काशी भेटणार म्हणून अनूची कोण गडबड उडाली होती. कॉलेजांत असतांना दोर्घांनीं मिळून आकाशी रंगाचीं इंदोरी लुगडीं घेतलीं होती, त्यांतलें नेसायला म्हणून तिनें पहांटेपासूनच काढून ठेवलें होतें. नुक्ताच

प्रेमविवाह झाला असूनही पतिराजाना ती पूर्णपणे विसरली होती; अन् नुकत्याच बोलू लागलेल्या बेबीला केवढा वेळची मावशीच्या गोष्टी सांगत बसली होती. काशी देणार असलेली नागपुरी संत्रां आणण्यासाठी बाल्याला दुपारपासून बोलवून घेतले होते अन् स्टेशनवर जाताना वाटेत मेहेरोणीच्या दुकानातला टॉफीचा डबा काशीच्या मुलांसाठी घ्यायचा हें ती सारखे घोकत होती. काशीशीं काय बोलयाचे हें ठरलेलें व ठराविक होते—पण त्याच्या उजळणींतहि आनंद वाटत होता. बडींवरची ती म्हातारी वेडी अजून जिवंत आहे का, कुसूम गुप्तेच्या लग्नाचं काय झालं, घोष प्रोफेसरांना केस गळण्यावरचं औषध सापडलं की नाही, तेलखेडीवर आपण बसत होतो ती जागा अजून तशीच आहे का.....

बेबीला बाल्याच्या खाद्यावर देऊन अन् हातात व्हॅनिरी बॅग घेऊन अन् स्टेशनवर आली तेव्हा गाडीला बराच अवकाश होता. ही आधीची अधीरी वेळही मोठी आनंददायक असते. फलाटाच्या टोकाला जाऊन दूरवरच्या सिग्नलकडे, बोगद्याकडे नि दिव्याकडे पाहायचें, गाडीच्या वेळेची टकल्या पारशी स्टेशनमास्तरकडे अन् खोकणाऱ्या म्हाताऱ्या पोर्टरकडे उगाचच चवकशी करायची, बाकावर बसायचं, उठायच, बाजूचीं रान-फुले खुडायची, फेकून घायची, हातातल्या घड्याळाकडे पाहायचें, स्टेशनच्या घड्याळाकडे पाहायचे, समोरच्या रुळाकडे पाहायचे— अन् आपण अधिरे नाहीत असाही अधिर्भाव आणून कुठलेतरी मासिक थंडपणे वाचण्याचा आव आणायचा ! मैत्रिणीची भेट होताच वाटणाऱ्या दर्षाईतकीच ही हुर-हूर हवीहवीशी वाटणारी होती.

फलाटावर अन्नें प्रसन्नपणे हा घोळ घातला, अन् मग दुरून डब्याची ओळ अवखळपणानें येतांच ती आवेगाने उठली. सुबकसं काळंभोर इंजिन, लालचुट्टक पार्सलचे डबे, तिसऱ्या वर्गातल्या खिडक्याच्या चौकटींतून दिसणारी खूपशीं डोर्की, जेवण्याच्या डब्यातून येणारा सिग्रेटचा धूर नि दारूचा वास, दारादाराशीं उभे असलेले तिकीट तपासणारे नि चहा—चिवडा विकणारे, अन् मग स्त्रियांचा डबा ! मलूल चेहऱ्यांनै हंसणारी काशी बाहेर तोंड काढून हातरुमाल फडफडवीत होती. . .

ओघळणारा पदर, जड वाटणारी पर्स अन् नाचरेपणा करणारी बेबी यांना सावरीत अन् काशीच्या डब्याकडे धांवली. 'भेटलीस बाई एकदाची, म्हटलं येतेस कीं नाहीं स्टेशनवर, ए उतर ना इथं, चार दिवस रहा नि मग पुण्याला जा !—ये बेबी, लबाड आहे ग तुझी पोर... ' उताऱूं चढत उतरत होते. सामानाची फेकाफेक हात होती. प्रवाशांचा गलका वाढत होता. अन् जिवाभावाच्या दोन मैत्रिणी आपला आनंद अनेक शब्दांनी अनेक रूपांनी प्रकट करीत होत्या.

ह्यातच काहीं सेकंदे गेलीं. खूप वेळ गेला असं वाटलं, अन् गाडी लवकर सुटणार ह्याचाही खेद वाटूं लागला. एकमेकींचे हात पुन्हा पुन्हां दाबले गेले. अन् त्यांनीं एकमेकींच्या पोराचे पापे घेऊन त्यांना बेजार करून सोडलें. टॉफीची नि संव्यांची देवाण घेवाण झाली...

अन् तरीहि गाडी सुटायची वेळ झाली नव्हती !—

दोघीजणी नकळत अबोल झाल्या. लह पोटाच्या एका पारशाची सामान उतरवण्याची धांदल पाहून दोघीही हंसल्या. त्यांच्या डब्याशीं घोटान्याच्या एकदोन तरुणांकडे आठ्या घालून पाहिलें. बेबीचे कपाळावर येणारे केस दोनदां सारखे केले. अन् ह्यात फक्त दहापाच सेकंदें गेलीं.

मग अनु म्हणाली,

'कुड्या नव्या केल्याच नाहींस वाटतं ?—'

कुड्या कुरवाळीत काशी म्हणाली,

“नाही बाई—”

पुन्हां किंचित् शातता. ती असह्य होऊन अन् उद्गारली,

“आणिक सांग कीं ग नागपूरच्या गंमती. चांगली महिनाभर राहिली होतीस. पूर्वीच्या कुणी मुली भेटल्या नाहीत? आपल्या वेळची मुलं तरी—?”

आठवायचा यत्न करीत काशी म्हणाली,

'नाहीं ग. आजारपणामुळें मला कुणाला भेटतांच आलं नाहीं. अन् मुलं ?—तो वाकनीस दुकान थाटून बसलाय स्टेशनरीचं. अन् तो वर्मा आतां प्रोफेसर झाला आहे. तो देशमुख—'

‘देशमुख—!’ दचकून अनु उद्गारली.

‘तो यशवंत देशमुख ग!—तुला जसं आठवत नाहीं!— तुझी नि त्याची तर विशेष दोस्ती होती.—’

अनूला चिमटा घेत काशी म्हणाली. अनूला चांगलाच चिमटा बसला. ती एकदम म्हणाली,

‘हो-हो-तो!—त्याचं काय?’

‘तो म्हणे एम. ए. चे पेपर टाकून उठून गेला. घोष प्रोफेसर अगदीं निराश झाले आहेत त्याच्या अशा वागण्यानं—’

अनु काहीं बोलली नाही. काशीनें इतरांच्या काहीं हकीगती सांगितल्या त्या तिला ऐकूं आल्या नाहीत. तिनें सिग्नल पडलेला पाहिला, हिरवे दिवे दिसूं लागले. शिट्या वाजल्या, अन् काशीनें तिचा हात सोडला तेव्हा ती भानावर आली. काशीचा हात पुन्हा पकडून ती म्हणाली,

‘आतां एकदा येना आमच्याकडे मिस्टरना घेऊन—’

दोघीनीं हंसून निरोप घेतला. गाडी हालली. डबे पुढें पळूं लागले. खिडकींतून डोकावणाऱ्या अनेक चेहेऱ्यातून काशीचा हंसरा चेहरा तिला बराच वेळ दिसत राहिला. मग गाडी दूर गेली, दिसेनाशी झाली. फलाटावर सामसूम झाली, शुकशुकाट झाला.

बात्याजवळ गेलेली बेबी परत आईला बिलगत म्हणाली, ‘—आई चल ना!— गाडी गेली तरी उगीचच उभी राहिली आहेस.—’

अनु एकदम भानावर आली. आपण असे अवघडून उभे आहोंत ह्याचा तिला विस्मय वाटला. तिने गाडी गेली त्या दिशेकडे पाहिलें. छे—काशी गेली म्हणून खिन्न वाटत नव्हतें. परवां भावोजी गेले तेव्हां कसं चुकल्या-सारखं वाटलं. अन् आईला निरोप देतांना कसं रडूं आलं होतं. मग— मग—आज—

मग बेबीला आवेगानें जवळ घेत ती उत्हसितपणें म्हणाली,

‘चल बबडे कोण उशीर झालाय!—कलबांतून येणंसुद्धां झालं असेल. घरीं गेल्यावर मावशीनं लाड कसे केले तें सारं सांगायचं हं—’

बेबीशीं उगीच लडिवाळ बडबड करीत ती स्टेशनाबाहेर आली. बाहेर चोहोकडे दिवे दिसत होते. अन् बाजूला डॉलीसेठची मोटार खडी होती. अनु अधिकच खूष झाली. डॉलीसेठनी तिला मोटारीत बोलावले. खूप आनंदी मनाने ती गाडीत बसली अन् बंगल्याकडे परततांना बोलघेवडया डॉलीसेठला मार्गे सारील अस तिचं बोलणं नि हासणं सुरू झालं—

× × × × × ×

त्यानंतर अनु अनेकदा स्टेशनावर निरोप द्यायला म्हणून गेली. तिची आई पुन्हा महिनाभर तिच्याकडे राहून परत गेली होती. भावोजी नि जाऊबाई अशाच येऊन गेल्या होत्या. मुंबईहून पुण्यास जाताना तिच्या नवऱ्याचे मित्र तिला भेटत होते. अन् पुण्याहून मुंबईस घंघ्यानिमित्त खेपा करणारा तिचा आतेभाऊ तर तिला कितीदा तरी भेटला होता. पण काशीच्या निरोपसमारभासारखा आनंद तिला कधीच वाटला नाही.

अन् पुन्हा आपली वार्षिक भेट संपवून काशी नागपूरहून पुण्यास परतली.

नागपूरहून निघण्यासंबंधीचं काशीचं पत्र आल्यापासून अनु अधीरी झाली होती. काशी केव्हा भेटेलसं तिला झालं होत. आता तिला दिवस गेले होते अन् तिचा स्वभाव चिरचिरा झाला होता. परतु काशी भेटणार हें कळल्यापासून पुन्हा तिच्या उत्साहाला उधाण आले होते. स्टेशनच्या रस्त्यापर्यन्त तरी फिरायला जा, हा नवऱ्याचा सल्ला आता ती मानूं लागली आणि काशीला भेटायला जाताना बेबीला लळतलोबत न्यायचं नाही हें तिनें ठरवून ठेवले. इंदोरी लुगडं पुन्हा बासनाबाहेर आलं. अन् करवद खायचे डोहाळे लागल्याने काशीच्या मुलालाहि करवंदांचा खाऊ न्यायचं निश्चित झालं. आरशापुढे उभं राहून काशीच्या भेटीची नकल होऊं लागली अन् कधी नाही ती प्रसन्नपणे शीळ वाजवण्याची संवय तिला जडूं लागली.

अन् मग इंदोरी रास्ता नेसून अन् हातांत करवंदाचा पुडा घेऊन ती एकटीच काशीला भेटायला स्टेशनवर आली.

गाडीला बराचसा अवकाश होता. चालण्यानें अनु दमली होती तरीही तिला बांकावर बसून राहायचा कंटाळा आला. नेहमीप्रमाणे फुलं खुडायचा,

पोर्टरशीं गप्पा मारायचा, दूरचे सिग्नल पाहायचा चाळा तिनें केला. अधीरे-पणानें, हावरेपणाने...अन् तरीही गाडी येईना म्हणून तिचा चिरचिरा स्वभाव उसळून येऊ लागला.

अर्थात ठरल्या वेळेला गाडी आली. मुक्कसें काळेभोर इंजिन, लाल-चुटूक पार्सलचे डबे, तिसऱ्या वर्गाच्या खिडक्यातून दिसणारी खूपशी डोकी, जेवण्याच्या डब्यातून येणारा सिगरेटचा धूर नि दारूचा वास, दारादाराशीं उभे असलेले तिकीट तपासणारे नि चहाचिवडा विकणारे. अन् मग स्त्रियांचा डबा !

दोघी मैत्रिणी जवळजवळ वर्षानें भेटत होत्या. पण बारा वर्षांनीं भेटल्यासारख्या वागत होत्या, बोलत होत्या.

अन् थोड्याच अवकाशात सारी उजळणी झाली. दागिने, लुगडी, मुलंबाळ, यजमान, संसार-सार !- नागपुरात एकत्र दिवम काढले तेही आठवले गेले, अन् बरोबरीच्या मैत्रिणींची हजेरीही निघाली.

पण अनु एकदम थक्कली. तिनें हंसणे आवरलें. अन् घड्याळाकडे पाहिलें. गाडी सुटायला सारे अर्धे मिनीट उरले होतें. गाडें परत आपल्या डब्याकडे चालला होता. उतारू आपापल्या जागी जात होते. पुढचं इंजिन शिटी देत तयारीनें हात अन् मागचं इंजिन सुस्कारे टाकीत सोडवलं जात होतं. अनूची छाती धडधडू लागली. काशीकडे वळून ती म्हणाली,

‘अग तो वर्मा-तो प्रोफेसर झालाय तो ! तो ह्यांना परवां मुंबईस भेटला होता. महाशिश्ट झालाय अगदी !-अनु माझी शिष्या होती म्हणून सरळ थाप दिलीन् ह्यांना-’

‘-नाहीं तरी तो तसाच होता. प्रोफेसरांना देखील तो स्वतःचे शिष्य मानायचा-’

काशीच कळकट बोलणं अनूला आवडलं नाहीं. तिनें अस्वस्थ हालचाल केली. आवंदा गिळला अन् विचारलें,

‘आणिक आपल्या बरोबरच्या मुलांची काय खबर ग !-’

‘कोण जाणे !-त्या वाकनीसच्या दुकानांत गेले होते-’

अनूनें अडवून म्हटलें,

‘ तो ठाउक आहे ढेरपोट्या ! आणीक दुसरं कुणी ! ’

‘ दुसरं कोण बरं—नाही आठवत !—’

काशीच्या उद्गारानें अनूचा चेहरा काळवंडला. तेवढ्यात काशी म्हणाली,

‘ तो देशमुख—यशवंत देशमुख—’

अनूचं हृदय केवढयानं तरी खाली कोसळलें !—

‘ तो देशमुख नागपुरलाच असतो. पण अगदीं अबोल नि कष्टी दिसतो. परवां टेनिसच्या सामन्यात खेळला. पण पूर्वींचा काहीं तडफ उतरली नाही त्याच्यात !—सारखा चुका करीत होता.—’

अनूला हलकेच अधातरीं उचलल्यागत वाटलें ! ती म्हणाली,

‘ बस गाडींत. सिग्नल पडला ! अन् आता माझ्याकडे राहायला आली नाहीस तर पुढच्या खेपेला गाडींतनं उतरवून घेईन. ’

काशीचें उत्तर अनूला ऐकूं आले नाही. एक खिश्चन मुलगी केसाळ कुन्याला घेऊन घाईनें डब्यात चढली. तिच्या कपड्यांचा सुगंध अन् तिच्या कुन्याच्या केसाचा मऊ स्पर्श ह्याने अनूचे मन सुखावून निघालें. हळूहळू काशी दिसेनाशी झाली तरी तिचे गोड शब्द स्पष्ट ऐकूं येत राहिले. अन् फलाटावर सामसूम झाली तरी एकटं उभं राहण्यात आनंद वाटू लागला.

मग समाधानानें भरलेल्या हृदयामुळें अनूचे ओठ हलू लागले. कसलंसं गाणं शिट्टीवर वाजवत ती फलाटाबाहेर पडू लागली. मगशीं चिडकेपणानें तिने रानफुलाचा गुच्छ फेकून दिला होता, तो आतां मोठ्या प्रेमाने उचलून आबाड्यात खोचला. बाहेर कुणाचीच गाडी उभी नव्हती. पण इतक्या लाब चालत जायची तिची तयारी होती. एकट्यानें रमत गमत चादण्याकडे पाहून जाण्यात केवढा उन्माद असतो. रस्त्याने जाणाऱ्या एका कातकरणीला थांबवून अनूनें करवंदं विकत घेतली. अन् आधाशासारखं खात ती आनंदांनं आपल्या बराकडे निघाली.

× × × × × ×

त्यानंतर अनू फारशी स्टेशनकडे फिरकली नाही. तिचे दिवस भरले. आणि तिला पुन्हा मुलगी आली. बाळंतपणामुळें तिला घराबाहेर पडणें.

अशक्य झालें होतें. संध्याकाळचा वेळ ती बंगल्यासमोरच्या बागेत घालवीत असे. बारशासाठी तिची माहेरची अनेकजण येऊन गेली पण अनूला त्यांना निरोप देण्यासाठी स्टेशनपर्यंत जाण्याची संधी मिळाली नाही. मोकळें भटकायला, स्टेशनवर दिसणारं भरगच्च आयुष्य अनुभवायला, तिला हवें होतं—पण त्यासाठी तिचं मन अडून बसलं होतं असंही नाही.

अशा निष्क्रियतेत अनेक महिने लोटले. अन् हळूहळू अनूचें मन दचकून जागें होऊं लागलें.

काशी नागपूरला ह्या वर्षासाठी गेली की नाही तें तिला समजलें नव्हतें. ह्या वर्षी ती गेली नाही तर—? अनु अधिकाधिक अस्वस्थ झाली. काशीला घाईने पत्र लिहून तिने तिचे बेत अजमावून घेतले. काशीचं नागपूरला जाण लाबलं हें समजल्यावर ती खूप खट्टू झाली. काशी नागपूरला निघाल्यापासून ती परतेपर्यंतचे दिवस ती मोजू लागली. काशी कुठल्या तारखेला नागपूरहून निघणार ह्याची तिने पुन्हापुन्हा चवकशी केली. अन् काशी भेटणार त्या सोन्याच्या क्षणाची ती अनमोल उत्कंठतेने वाट पाहू लागली.

अनु आता घराबाहेर पडत असे. पण स्टेशनपर्यंत चालत जाण्याचें बळ तिच्यात नव्हते. डॉलीसेठची मोटार तिने बरेच दिवसापासून सागून ठेवली अन् डॉलीला रोज निरोप जात असे तो वेगळाच. इदोरी रास्ता रफू करायला झाला होता, तरी पण त्या दिवशी तो वापरायचा हें ठरलेलें होतें. बेबीला अन् बाळीला दोघानाही घरीं ठेवून ती जाणार होती. काशीला बंगल्यामागच्या तळ्यातलीं लाल कमळे भेट म्हणून नेणार होती.

अखेर दिवस मोजणे संपू लागले तशी हृदयांतली धडधड वाढू लागली. अन् हृदयातली धडधड कमी व्हायच्या आतच ती स्टेशनवर आली.

मोटार असून सुद्धा अनु खूप लवकर आली होती. स्टेशनचं आवार दिसताच तिला झपूझीं घातल्यासारखे वाटलें. पोर्टरशी तिने गप्पा मारल्या, पण त्यांत तिचं आनंदी मन फारसें रमलें नाही. हातांत कमळाचा गुच्छ असल्यानें रानफुलांच्या बहाराकडे तिने दुरूनच पाहिलें. बाजूच्या बाकावर बसण्यापेक्षां फलाटावर नाचावें असे तिला वाटू लागलें.

अन् मग गाडी आली. सुबकसे काळेभोर इंजिन, लाल-चुडक पार्सलचे डबे, तिसऱ्या वर्गाच्या खिडक्यातून दिसणारी खूपशी डोर्की, जेवणघरातून येणारा सिग्रेटचा धूर नि दारूचा वास, दारादाराशी उभे असलेले तिकीट वपासणारे अन् चहाचिवडा विकणारे, अन् मग स्त्रियाचा डबा !—

काशीला खाली उतरवून तिला अनूने आलिंगनच दिले.

कमळाच्या पाकळ्या गालांवरून फिरवीत काशी म्हणाली,

‘बाळीला दाखवायला कां नाही आणलास ?—अन् किती सुटली आहेस गऽ !—मिस्टरना बढती मिळाली म्हणे तुझ्या. प्रेमाबरोबर पैसाही वाहतोय तुझ्या संसारात !—’

काशीच्या किलकिलाटाकडे अनूचें फारसे लक्ष नव्हतें. पांच सहा लह गुजराथी बायका डब्यातून उतरून तिच्या पुढ्यातच उभ्या होत्या, त्याचीहि तिला अडगळ वाटू लागली. काशीला बाजूला काढीत ती उत्साहानें म्हणाली.

‘नागपूरला दीड महिना राहिलीस—तिकडची हकीगत आधी सांग !—आपली ती बर्डीवरची वेडी—अन् कुसूम गुप्ते—अन् घोष—अन् मुख्य राहिलंच !—आधी सांग त्या यशवंत देशमुखचं कसं आहे ?—तो देशमुख ग—’

अनूचं हृदय वर खाली होत होतं, धडधडत होतं. तिचा आवाज घोगरा झाला होता नि शब्द तुटके येत होते. काशीचे दोन्ही दंड धरून ती विचारीत होती...अन् तिच्या नेत्रांत हवी असलेली हकीगत ऐकण्याची उत्सुकता गोळा झाली होती.

काशीनें पटकन् सांगावं म्हणून ती पुन्हां म्हणाली,

‘तो यशवंत देशमुख गऽ !—तो अबोल अन्—’

काशी म्हणाली,

‘आला लक्षांत !—अग तो आतां खूप छान झालाय. ती घाटे डॉक्टरांची सुंदर मुलगी होती ना ?—ती शरयू ग—तिच्याबरोबर मोटारीतून भटकत असतो. खूप खुशीत आहे स्वारी. शरयूशीं लग्न झाल्यावर दोष अमेरिकेला जाणार आहेत म्हणे !—’

अनूचे डोळे एकाएकी मिटले गेले. काशीच्या खाद्यावर ठेविलेले हात नकळत खाली आले. अन् तिची सारी काया किति तरी वेळ थरथरत राहिली.

किति तरी वेळ गाडी उभी होती. लोकांचा गलका वाढत होता. सामानाचे खच पडत होते. काशीचं हसणं संपत नव्हतं.

अनु कशीबशी, केव्हांची तरी उभी होती !

मग जणू बंद पडलेली घड्याळे सुरू झाली, मोडलेलं इंजिन नीट झालं, अन् विझलेल्या दिव्यांनीं हिरवा प्रकाश दाखवतांच गाडी धावू लागली.

फलाटावर सामसूम झाली तेव्हां अनूच्या ध्यानांत आलं कीं काशीला आग्रहानें उतरवून ध्यायचं राहिलं ! तिला रुमालही फडकवला नाहीं आपण !—आपण नुसते उभे होतो.

नुसते !—अनूला अगदीं अधांतरीं, पोकळ वाटू लागलें. काहींतरी संपलं, सुन्न झालं ! काहींतरी हरवलं, दुसकावलं ! तिला अंधाराची भीति वाटली. दिव्यांचा प्रकाशही असह्य झाला. बाहेर मोटर इषारा देत होती पण तिला चालवेना. बाजूच्या बाकावर ती बसली अन् डोळ्यात जमणाऱ्या अश्रूंना तिनें वाट करून दिली.

शिल्पकार चंद्रशेखर यांच्या स्टूडिओत देवराम आला तेव्हां रात्रीचे दहा वाजून गेले होते. दिवसभराच्या दगदगीनं त्याचें अंग अगदीं आंबून गेले होतें; अन् केव्हा एकदां जमिनीला पाठ लागते असे त्याला झालें होतें. पहांटे केव्हां चाराला उठला होता तो !—अन् रनान आटोपून बैलगाडीनें चार कोस मजल मारून मापट्याहून मुंबई—पुण्याच्या रस्त्यावर आला होता. खूप वाट पाहिल्यावर अन् खूप विनवण्या केल्यावर त्याला मुंबईची मोटर मिळाली होती. धुळीतला अन् धुरातला प्रवास; अन् मग मुंबईची घेरी येणारी वर्दळ. कुटून ह्या भानगडीत पडलो असे देवरामला झालें. पण नात्याच्या अशा उरलेल्या दूरच्या बहिणीच्या लग्नाला जाणें अवश्य होते. खेरीज गेल्या सातआठ वर्षांत मापटे सोडून तो शेजारच्या गांवढ्यांतमुद्धा गेला नव्हता. मुंबईत दोन दिवस राहून लग्नहि साधतां येईल अन् शात थड आयुष्यात थोडं वैचित्र्यहि आणता येईल, ह्या विचारानें तो निघाला होता.

पण ह्या प्रवासानें त्याचा उत्साह उतरून गेला अन् मग तो लग्नमारंभ. कांदेवाडीतील चाळींतल्या दोन लहानशा खोल्यांत सारा सोहळा उरकला गेला. नुसती भातुकलीच. तिथेंच देवदेव, तिथेच गौरीहर, तिथेंच बोहलें, पानसुपारी, जेवायच्या पंगती. त्या गिचमिडीनें देवरामाचा अगदीं विरस झाला अन् तेथल्या गडबडीनें त्याचें डोकें उठलें. सगळीच घाई अन् सगळाच गोंधळ. लग्न लावायची घाई, पानसुपारीची घाई, जेवायची घाई, अन् पुन्हां घाईत जेवण, घाईत आंवराआंवरी, घाईत निरोप देणें ! सगळे

नुसते घांवत होते, घांपा टाकीत होते. अशी लगीनघाई, अन् असें आयुष्यांतलें वैचित्र्य देवरामला मुळीच मानवलें नाही.

लग्नाला आलेला बाळमित्र किसन भेटला अन् देवरामला मनस्वी आनंद झाला. मापट्याला गणपतीच्या मूर्ति करणारा किसन आता मुंबईत स्थायिक झाला होता. एका शिल्पकाराकडे कामाला होता. संध्याकाळीं वरात वगैरे आटोपल्यावर तो किसनकडे निघाला. थोड्याशा गप्पा मारतां येतील; अन् मुख्य म्हणजे शांतपणें ऐसपैस झोप ताणता येईल ! शोधत शोधत तो शिल्पकार चंद्रशेखराच्या दादरच्या स्टूडियोत गेला तेव्हा रात्रीचे दहा वाजून गेले होते.

चंद्रशेखरांच्या बंगल्यांतली मंडळी झोंपली होती. अन् लगत असलेल्या लहानशा स्टूडियोंत बारक्या दिव्याच्या प्रकाशांत देवराम अन् किसन गप्पा मारीत बसले होते. दिवसभरच्या दंगलीने देवराम अगदीं दमला होता. अन् मुंबईतल्या आयुष्यानें किसन बराच बदलला होता. त्यामुळें गप्पा रंगेनात. एकादी दुसरी आठवण, एकाद दुसरा प्रश्न, अन् मग दोघेहि जाभया देत शून्यपणें बसून राहात. जाग्रण नको झालें होते; अन् झोपणेहि अवघड वाटत होतें.

अखेर किसन म्हणाला, “ हात्तिच्या ! एवढा आला आहेस स्टूडिओंत, अन् इथलीं कामं न बघता तसाच बसला आहेस ! ”

आजूबाजूला माडलेले, अर्धवट अंधारात दिसणारे पुतळे पाहात देवराम म्हणाला, “ ह्याच मूर्ति ना—”

“ मूर्ति ? अरे देवापेक्षा पाहण्यालायक माणसं ! आमच्या मालकांचे कसब तर बघ ! दुरून दुरून बडेबडे लोक पाहायला येतात; अन् स्वतःच खिळून राहातात पुतळ्यासारखे !—”

बोलता बोलता किसननें स्टूडियोतले सारे दिवे लावले. साऱ्या हॉलभर एकच झगझगाट झाला. त्या उजेडानें दिपून देवरामने डोळे मिटून घेतले.

क्षणभरानें देवरामनें डोळे उघडले अन् आजूबाजूच्या एक एक कलाकृति पाहतांच तो आश्चर्याने भारावून गेला. इतका वेळ अंधारांत ठोकळ्या-सारखे, सांगाड्यासारखे दिसणारे ते पुतळे आतां स्पष्ट दिसूं लागले, नजर

ओढून घेऊं लागले. देवराम नकळत उभा राहिला आणि न बोलता सभोंवार पाहू लागला.

त्याची नजर बाजूच्या कोपऱ्यांत उंच घडवंचीवर उभ्या केलेल्या तरुण स्त्रीच्या नग्न मूर्तीकडे गेली. केवढ सुंदर शरीर ! अप्रतिम लावण्य ! तिच्या...पण लाजून देवरामने आपले डोळे काढून घेतले. अन् तो बाजूलाच असलेल्या म्हातान्याच्या पुतळ्याकडे पाहू लागला. अनेक उन्हाळ्यांच्या उमटलेल्या कपाळावरील रेषा, आयुष्यातल्या अनुभवाने खोल गेलेले डोळे, नाकावर गळलेली आरशी, पोक आलेले शरीर, हातांचा जीर्णपणा. जणू म्हाताराबुवा म्हणत होते...देवरामने म्हातान्यावरून पलीकडच्या संथ रवंथ करणाऱ्या गाईच्या पुतळ्याकडे पाहिले, अन् मग तो परत त्या स्त्रीच्या आकृतीकडे पाहू लागला.

हळुहळू त्याला विवस्त्र स्त्रीपेक्षा दुसऱ्या बाजूला उभी असलेली लुगडं नेसलेली पुरध्री अधिक आकर्षक वाटली. लुगड्याच्या चुण्या किती सुंदर कोरल्या होत्या. किती डौलदार अवयव नि गोलसर बाधा. पण चोळी काढून टाकली होती. देवरामला वाटले, ती बाजूलाच कुठे पडली असावी !— दोन्ही हातानीं पदर वक्षस्थळावर धरून ती अधोवदना उभी होती. तिची पदर धरण्याची पद्धत, ते लांब गोरे बाहू, ती लाडिक हनुवटी, अन् भागेची रेख...ही कुठेतरी पाहिली आहे, कुठेतरी दिसली आहे, अस देवरामला सारखं वाटू लागलं !—नदीवर येणारी मंजू, कीं पारिजातकाची फुलं गोळा करणारी सगुणा, कीं...देवरामला नक्षी आटवेना. अखेर तो नाद सोडून देऊन बाजूला रांगणाऱ्या बालकाकडे पाहू लागला.

तेवढ्यात स्टूडियोच्या टोकाला असलेल्या कुऱ्याने देवरामाचे लक्ष वेधून घेतले. तो भयंकर दचकला. किती हुबेहुब होता तो कुत्रा ! कान टंबकारून, नाक फेंदारून, भुंकण्याच्या तयारीत होता. डौलदार पण घाबरवून सोडणारा !— ती बाजूची गाय जितकी गरीब तितकाच हा कुत्रा वर ! पण दोघेही आकर्षक, अन्—अन् खऱ्यासारखीं !

देवराम धिटाईने पुढे आला अन् आजूबाजूला मांडलेले पुतळे पाहू लागला. खाली वाकून एक तरुण कामगार कुदळीचे घाव घालण्याच्या

तयारींत उभा होता. घामानें निथळणारें, रापलेलें, पिळदार शरीर अन् खूप ताकदीनें उचललेली भक्कम कुदळ !—तसाच तो बंदुकीचा नेम धरलेला शिकारी. एक गुडघा टेकलेला, एक डोळा मिटलेला. नेम इतका अचूक धरला होता की, गोळी चुकणेच शक्य नाहीं. अन् गोळी कुठल्या क्षणाला सुटेल तें सागता येणारे नव्हते ! एक पांढऱ्या केसाची गुबगुबीत माजरी आपल्या पिलाना पाजीत शातपर्णे पडली होती. एक भंगी डोक्यावर पाटी व हातांत खराटा घेऊन उभा होता. एक नर्तिका चाळ बांधून नि दोन्ही हातांची ओंजळ करून आदा करायच्या आविर्भावात उभी केली होती. एक उघडथ्या पोटाचा लहू भटजी भस्म फासून पोथीचें पान हातात धरून बसवला होता.

समोरच्या भितीशी जरा उंचावर विठ्ठलाची मूर्ति ठेवली होती. इतक्या देवादिकांच्या मूर्ति पाहिल्या, पण विटेवर उभ्या असलेल्या विठ्ठलाची अशी आकृति आजवर पाहण्यांत आली नव्हती. अगदीं देव भेटल्यासारखें देव-रामला वाटलें ! पण मग आपण इतके भारावलों ह्याचा त्याला विस्मय वाटला. हुबेहुब दिसणाऱ्या असल्या तरी ह्या दगडमातीच्या आकृति आहेत. मापट्याला गणपति करतात तस्याच ह्या !—देवराम हंसायचा यत्न करून मन मोकळें करायला पाहात होता. पण विठ्ठलाच्या मूर्तिजवळ एक मोठा मासा व त्याच्या पारदर्शक पोटात एक काचेचे भाडें काढले होते; तें काय आहे हें समजून ध्यायला त्याचा भेदू शिणत होता.

अंमळशानें तो पुन्हा साऱ्या कलाकृतीत रमून गेला. त्याच्याच जवळ एक दहाबारा वर्षांच्या मुलीचा खऱ्या आकाराचा पुतळा होता. पुतळा स्थिर होता, पण ती परकरी पोर पायऱ्या उतरून पळून जात आहे असे दाखवले होतें, अन् तेंच खरें वाटत होतें. त्याच्यामागें कुणी संस्थानिक उभे होते. चेहेरा उर्मट होता. पण त्यांच्या फेट्यावरील तुरा इतका मोहक होता की, देवरामनें त्याला हलकेच हात लावला.

त्या पलीकडे आणखी एक विवस्त्र अप्सरा होतीच. कोपरा माथ्याखाली घेऊन ती आसनावर विसांवली होती. भारलेल्या भावनेनें, लोभावणाऱ्या लावण्यानें, तिच्या पावलांना हात लावला तर—

किसन काहींतरी बडबडत आहे असे वाटून देवराम भानावर आला. साऱ्या पुतळ्याकडे पाहताना किती गुंगून गेला होता तो ! किसन म्हणाला होता,

“ चाट झालास की नाही ? मार्तीतून माणसं निर्माण करणारे ब्रह्मदेव आहेत आमचे चंद्रशेखरसाहेब !—अन् आम्ही मापट्याला छापाचे गणपती बनवीत बसलो होतो ! जगापासून दूर असलेलं निर्जन, निर्जीव खेडं तें !—बरं झालं बुवा ह्या मुंबईच्या गजबजाटांत आलो नि साहेबाना चिकटून राहिलो. ”

देवरामनें एक दीर्घ जाभई दिली. किसननें दिवे मालवले. अन् दोघेहि मधल्या मोकळ्या जागेंत पसरलेल्या पथाऱ्यांवर पडले. किसन अर्धवट पुटपुटत घोळू लागला. देवरामनें ठणकणाऱ्या डोळ्यावर हात ठेवला, अन् जाग्रणाने जळणारे डोळे मिटून घेतले.

हळूहळू सारें शांत झालें. कुठल्याशा फटीतून येणारा चंद्रप्रकाशाचा पट्टा, भिंतीवरच्या घड्याळाची संथ टिकटिक अन् किसनच्या घोरण्याचा घोगरा स्वर येवढेंच जाणवत होते.

बराच वेळ गेला.

अन् मग एकदम दचकून देवराम जागा झाला. दारापासचा कुत्रा मोठ्यानें भुंकत होता. कान टंक्कारून, नाक फेंदारून !—देवरामला वाटले, तो आपल्याकडे झेंप घेणार अन् आपल्या पोटरीचा लचका तोडणार !—त्यानें चटकन् आपल्या शरीराचें मुटकुळें केलें, आणि श्वास रोखून घेतला.

चंद्रप्रकाशाच्या आधारानें देवरामनें डोळे उघडले, अन् शेजारीं किसन झोपलेला पाहिल्यावर त्याला धीर आला. खरा कुत्रा कुठला, पुतळा आहे नुसता !—मनाला धीर देत देवरामनें कुशी बदलली, व डोळे मिटले. कुत्रा भुंकतो असा भास होत होताच. पण तिकडे दुर्लक्ष करायचा निश्चय करून देवराम शांत पडून राहिला.

‘ भुंकू दे लेकाला. पुतळा कुठचा—’

—पण हें रागणारें मूल भिऊन केवढ्यानें रडतें आहे—देवरामने दचकून डोळे उघडले व तो बुबुळें मोठीं करून त्या मुलाच्या मूर्तिकडे वळू लागला.

रांगत रांगत तें पोर देवरामकडेच येत होतें. देवरामनें हात पुढें केले. अन् शरमून मार्गें घेतलें. केवढा बावळटपणा हा, असें त्याचें त्यालाच वाटलें, नि तो स्वस्थ पडून राहिला. तें मूल मात्र रडत होतेंच. अन् त्यामुळें कुन्याचें भुंकणेंहि संपत नव्हतें !

मग सारें शात झालें ! देवरामनें डोळे उघडून एकवार चौफेर नजर टाकली. उगाच भास सारा. चोराचा, भुतांचा भास होतो तसा ! स्वतःच्या मनाला थोपटत त्यानें डोक्यावरून पाघरून घेतलें. आणि मनानें आंकडे मोजीत तो झोर्पा गेला.

पुन्हा बराच वेळ गेला. अन् मग देवरामनें श्वास रोधून हलकेंच डोक्यावरचे पाघरून काढलें. आवाज न होऊं देतां तो उटून बसला ! उजव्या कोंपऱ्यांतल्या मंचकावरील स्कंधाजवळ कोपर घेऊन पहुडलेली लावण्यवती त्याला बोलावीत होती !...

अंथरणावर बसून आसुसलेल्या मनानें देवराम पाहूं लागला. मंचकाच्या एका बाजूला ती सरकली होती. तिची नजर त्याच्याकडेच वळली होती. अन् आता खाद्यापासचा टेकलेला हात पुढें होऊन त्याला खुणावूं लागला. लावण्य त्याला बोलावीत होतें, तारुण्य त्याला बोलावीत होतें ! देवरामच्या मनांत आग पेटली. जावें कीं नाहीं ? कसें जावें ?—तो विचार करूं लागला, वाटा शोधूं लागला. त्या तरुणीसमोरचा तो डौलदार फेऱ्याचा सरदार पुढेंच पहारा करीत होता. ती त्याची स्त्री असेल. एकादी राणी किंवा दासी. म्हणूनच ती आपल्याला बोलावीत असेल ! पण त्या सरदाराला, त्या फौजदाराला फसवून कसें जायचें ?

खेरीज तेथून ती परकरी पोर पायऱ्यांवरून उतरत होती. अन् केवढ्याने गाणे म्हणत जात होती ती. आजच्या लग्नसमारंभांत गाणें म्हणणाऱ्या मुलीसारखी. अन् ह्या मुंबईच्या मुली मोठ्या धीट नि चौकस असतात. तिनें थांबवून विचारलें तर ! काय सांगणार कपाळ ?

देवरामचा विरस झाला, हताशपणें तो पाहूं लागला. तेवढ्यांत त्या संस्थानिकानें आपला तुरेबाज फेटा उतरवून ठेवला. अन् तो त्या मेनकेकडे

वळला !—देवरामच्या डोळ्यापुढे अंधेरी आली. त्याने अंथरणावर अंग लोटून दिले. आतां फक्त झोप ! तो झोपेची आराधना करूं लागला !

वेळ फुकट जात होता. वास्तविक इतका वेळ उगाच फुकट गेला. कोपऱ्यातल्या घडवचीजवळ ती दुसरी लतिका आहे की !—देवराम पुन्हां उठून बसला. खालीं मान घालून ती नितळ अंगाची, उंच बांध्याची, शालीन युवती अजून त्याची वाट पाहात उभी होती. किती ताटकळत राहावे लागलें विचारीला ! देवराम घाईने उठला. अन् तिच्या दिशेने जाऊं लागला. डोळे उघडून, श्वास रोधून, पावलें हलकेंच टाकीत,.....

तेवढ्यात भटजी घडाघडा पोथी वाचूं लागले. कामगारानें कुदळीनें भराभर जमीन खणायला सुरवात केली, शिकाऱ्याने बंदुकीने जोरानें बार काढले. तें मूल मोठ्याने किचाळूं लागलें. अन् कुत्रा विलक्षण जोरानें ओरडू लागला.

—देवराम दचकून उडी मारून अंथरणांत परतला. त्याची छाती धड-धडूं लागली अन् सर्वांग घामाने डबडबलें. पाघरणात शिरल्यावर सारें शांत झाले. पण देवराम लाजेनें अगदीच अर्धमेला झाला. आपण आचरटासारखे उठलो काय ! अन् मूर्खासारखे भ्यायलो काय—असे त्याला एकीकडे वाटत होते. तरीपण तो डोक्यावरचे पाघरुण काढीत नव्हता. अन् त्यातूनहि त्याला बाजूला उभ्या असलेल्या म्हार्ताऱ्याचे ठसक्यात येणारे शब्द ऐकूं येत होते,—“ पाहिलंस पोरा ! मुवईत हे मोह पाडणारे प्रसंग येतात. आपल्यासारख्या शांत वास्तूंतल्या लोकानी..”

काही न ऐकता, काहीं न पाहता, काहीं न विचार करतां, नुसतें निद्रेच्या स्वाधीन व्हायचे देवरामनें ठरवले. ठणकणाऱ्या डोळ्यांवर कोंपर ठेवून त्याने तोडावरून पाघरुण घेतलें. अन् तो झोपी गेला.

डोक्यातले ठोके मंदावूं लागले. हळुहळू देवरामला तबल्याचे ठोके स्पष्ट ऐकूं येऊं लागले. समोर उभी असलेली नर्तिका नाचूं लागली. तिच्या पायांतले चाळ वाजूं लागले. पावलें पडूं लागलीं. हातांच्या हालचाली होऊं लागल्या. आदा करीत ती म्हणूं लागली, “ लाडी गोडी पान मी देतें सजणा—” गाण्याची गति वाडूं लागली. बाजूच्या दोन्ही स्त्रिया नृत्यात

सामील झाल्या. आणिकहि कुठून बऱ्याचशा सुंदर ललना आल्या आणि फेर धरून केवढा वेळच्या नाचत राहिल्या.

नाच बराच वेळ चालला होता. मग देवरामने कुशा बदलली. दुसऱ्या बाजूला कोपऱ्याकोपऱ्याने भंगी खराटा फिरवीत चालला होता. कामगाराने कुदळ टाकून दिली अन् कपाळावरचा घाम बोटाने निपटून त्याने चंची काढली. देवरामला तो म्हणाला, “ या राव, पान तर खा—”

देवराम अस्वस्थ झाला. अन् झोपेत तळमळू लागला. तेवढ्यात चुलीच्या उबेत पडलेली माजरी फिसकारत उठली अन् भाड्यातल्या माशावर झडप घालू लागली. तिची पिले चान्चपडत गाईच्या आचळाना लोंबू लागली. सगुणेने बाजूला पडलेली काचोळी उचलली अन् ती प्राजक्ताचा सडा वेचू लागली. मंचकावरच्या मेनकेला बाहुपाशात घेत सरदार मोठ्याने हंसू लागला. ते पाहून एक परकरी पोर पायऱ्यावरून धूम पळत सुटली. तिच्या मागेमाग जात काळ्या केसाचा मोठा कुत्रा सारखा भुंकू लागला. भटजी त्यापेक्षा उंच आवाज काढीत मंगलाष्टके म्हणू लागले. अन् अष्टावीस युगे गायखाली दाबलेली वीट दूर टाकून उभा विठोबा गडबडा लोळत हंसत सुटला ! जो तो धावू लागला. जो तो रडू लागला. जो तो घडपडू लागला ! मुऱ्याचे रडणे, अप्तरेचे नाचणे, म्हाताऱ्याचे खोकणे, मुलीचे पळणे, सरदाराचे हंसणे, कुऱ्याचे भुंकणे !..ती मुलगी पळताना भटजीवर आदळली नि तो तिला भयंकर शिव्या देऊ लागला. त्या सरदाराच्या एकातात रागत जाऊन ते पोर केकाटू लागले. भंग्याने माजराची पिले टोपलीत भरली नि खणणारा कामगार पानाच्या पिचकाऱ्या नर्तिकेच्या अंगावर टाकू लागला. कुऱ्याने विठलाची वीट तोंडात धरली; अन् शिकारी बंदुकीच्या गोळ्या गाईच्या पोटांत झाडू लागला. एकच गोघळ, एकच कळोळ—अन् तो मासा आपल्याच पोटांतल्या पेल्यांत शिरत होता !

×

×

×

शिल्पकार चंद्रशेखर सकाळची न्याहारी झाल्यावर लगेच स्टुडिओस कामाला बसत. त्या वेळच्या आत सर्व तयारी करणे जहरीचे असे. म्हणून किसन सकाळी सहाला उठला नि शेजारी झोपलेल्या देवरामला म्हणाला, मा...३

“ऊठ—केवढा वेळचा झोपला आहेस ! काल बोलता बोलतां झोप लागली तों आतापर्यंत डाराडूर ! ऊठ आता. हे मापटं नाही खुशाल झोपा बाणायला !—उद्योगी लोकाची मुंबई आहे ही—”

मोठ्या प्रयत्नानें देवराम उठून बसला. त्याचें डोकें जड झालें होतें. डोळे लाल पडले होते. झोप अगदी अपुरी झाली होती, झोप धडपणें लागलीच नव्हती. काल पहाटेपासूनचा प्रवास, दिवसभराची लग्नातली मडबड, अन् मग रात्रीचें—

देवरामने दचकून समोवार पाहिलें. सकाळच्या उजेडात सारे पुतळे घांटे पडले होते. देवरामने सुटकेचा सुस्कारा सोडला !

किसनचा निरोप घेऊन तो कांदेवाडीत आला. दादरला आरामशीर झोपायला मिळालें म्हणून तरुण लोकांनी त्याचा हेवा केला. रात्री कामें चुकवून पळाला म्हणून म्हाताऱ्यांनी त्याच्यावर टीका केली. देवराम आत्मावला होता, अन् भडकलाहि होता. तो कांहीं बोलला नाही.

पण सारे तेवढ्यावर थावले ! नऊ वाजायला आले होते, अन् जो तो धाईत होता. काहीं पाहुणे पहाटेच परतले होते. उरलेले काहीं जण निघायची धादल करीत होते. दोन खोल्यातला पसारा झपाट्यानें आंवरून टाकला होता, जणू त्या जागेत कर्षी लग्न लागलेंच नव्हतें. मांडवपरतणें, उरलेलीं भाडणें, श्रमभोजनें—कांही मागमूसहि नाही. जो तो आपल्या रोजच्या चाकोरीत धावत होता. एक दिवसाची रजा घेतलेला नवरदेव कंकण सोडवून ऑफिसला जायची लगवग करीत होता. करवली चार घांस खाऊन रेशनिंगच्या दुकानांत आंकडेमोडी करायला निघत होती. समोरच्याच चाळींतल्या सासरहून वधू घरीं परतली होती नि रॉकेलच्या रागेंत उभी होती. नेहमींच्या दिनक्रमात फेर धरणें ह्या खेरीज दुसरें कांहीं ठाऊकच नव्हतें इथल्या लोकांना ! अंथरुगांत पडून रहाणें, मनसोक्त स्नान करणें, सावकाश व पोटभर जेवणें, विडा चघळत वामकुक्षी करणें !... जुसतीं यंत्रें होतीं माणसें ! नळावर गर्दी, पानावर गर्दी, रस्त्यावर गर्दी ! जणू साप लागला होता मार्गे. जणू सर्वांचो गाडी चुकत होती—डे ! देवराम त्रासून गेला ती वाडीतली वर्दळ पाहून !

वेगानें फिरणाऱ्या प्रचंड यंत्रात तो एखाद्या निगरगट्ट खिळ्यासारखा झुन्यपणे बसला होता. त्याला काय करावें मुक्त नव्हतें. झोप येत होती, पण भोंवतालची वर्दळ पाहून झोपायचो शरम वाटत होती. घरीं परतावेसे वाटत होतें, पण खेडवळासारखें भिऊन पळून जाणें कसेसेच वाटत होतें.

अखेर भुकटीच्या दुधाचा फिकट चहा पिऊन त्यानें उसना उत्साह आणला, अन् भटकायला म्हणून तो बाहेर पडला.

गर्दीनें जाणाऱ्या माणसाच्या लोड्याबरोबर तो ढकलत रस्त्यावर आला. आता तर खूपच गर्दी दिसत होती. माणसे भरभरून ट्रॅम्स उलटमुलट पळत होत्या. मोटारींची तर मुग्यासारखी राग होती. अनेक आवाज कानावर आदळत होते. अन् अनेक चेहरे इकडे धावत होते.

कोपऱ्यावरच्या इराण्याच्या हॉटेलापाशीं देवराम जरा वेळ थांबला. हॉटेलमध्ये टेबलाटेबलावरून चहा दिवा जात होता. कित्येक लोक चहा पिऊन जात होते. कपवश्याचा हॉटेलभर खणखगाट सुरू होता. अन् गळ्यापाशीं नाण्याची टपटप सपत नव्हती. हा बाजार जणू कधीच संपणारा नव्हता !

इकडे तिकडे पहात देवराम फुटपाथवरून चालूं लागला. एका छोट्याशा दुकानात वर्तमानपत्रे—मासिकें माडून ठेवली होती. किती तऱ्हेची, किती आकाराचीं !—अन् साऱ्याचा तडाखेबंद खम होत होता. पलीकडे एका बंद दुकानाशीं माणसाची ओळ वळवळत होती. तश्ण, म्हातारे, बायका, बाले ! विळात घुसणाऱ्या सापाप्रमाणे ती रांग दुकानात मुसडी मारीत होती, आणि मारुतीच्या शेपटासारखी लांबत होती. जवळजवळच्या दुकानातून निरनिराळे रेडिओ ओरडत होते. अन् त्यातले बोलण्याचे आवाज व गाण्याचे स्वर एकमेकावर आदळत होते. वळणावरच्या पोस्टाच्या पेटीत मिनिटामिनिटाला कुणी कुणी पत्रें टाकीत होते. अन् कोपऱ्यांत उभा राहून एक बुटका आंघळा एकसारखा 'विठोबा विठोबा' म्हणून बोंबलत होता.

ह्या साऱ्या लळिताचं देवरामला भारी भय वाटलं. ट्रॅमच्या स्टॉपपाशीं तो उभा राहून उदासपणें सभोंवार पाहूं लागला. ही गरगर फिरणारी सर्कस कशी थांबेल ? कोण थांबवील ? स्टॉपपाशींसुद्धां ट्रॅम्स थांबत नव्हत्या !—

देवरामला वाटलें, पुढे होऊन ट्रॅमचा दाडा ओढावा. दुकानापुढच्या रांगेत उंदीर सोडावा, पोस्टाची पेटी पळवून न्यावी, त्या आघळ्याला मुका करावा—

कुठलशी ट्रॅम थांबली. देवरामच्या भोंवतालचे लोक धावले. तोहि नकळत धांवला व ट्रॅममध्ये घुसला. ट्रॅम पिसाटासारखी पळू लागली. उतारुंच्या घोळक्यांत धांपा टाकीत देवराम कसाबसा उभा राहिला. ट्रॅममध्ये सुद्धा लोक धक्के देत होते, बडबडत होते. त्या गर्दीगोंगाटात देवराम अगर्दी गुदमरून गेला ! अन ही सारी वरात एका मोठ्या जत्रेदून मिरवत चालली होती...

मग ही शर्यत सोडून देवराम ट्रॅममधून कुठेतरी उतरला. फ्रूटपाथवर उडी मारून समोरच्या हॉटेलात शिरला. त्याला जरा बरे वाटले, मोकळे वाटले ! हॉटेलातहि वर्दळ होतीच, पण ट्रॅमपेक्षा खूपच कमी !—कोपऱ्यातल्या टेबलाशी बसून देवराम इकडे तिकडे पाहू लागला. तेच, तसेच चेहेरे. एकाच छापाने, मुर्दाड भावनेने माखलेले !

दुकानातल्या फोनोवर भजनाचा गोंधळ गर्जत होता. रेकॉर्डचा कुठेतरी टक्का उडाला होता अन गाणे तिथे येऊन थक्कले होते. तोच शब्द सारखा घोटाळत राहिला,— ‘तुका म्हणे धन्य जर्गी, राम—’ अन मग एकसारखे तेथेच राम राम राम राम. तें ‘मरा मरा’ देवरामला फार आवडलें ! त्याने लेमन मागवले व बर्फाचा तुकडा तोंडात टाकला.

—त्याला एकदम मापट्याची आठवण आली ! सारवलेल्या स्वच्छ ऑवरीवर तो दुपारचा पड्डला होता. सगळीकडे रखरखीत शांतता होती. गोठ्यात गाई नि बैल डोळे मिटून शून्य बसले होते. आजूबाजूची सारी खोपटी तटस्थ झाली होती. समोरचा डोंगर थंड झोपला होता. वारा वाहाणें बंद झालें होतें. आकाशांतल्या आकृति अदृश्य झाल्या होत्या. विचार सुचत नव्हता, वेळ कळत नव्हता. सारें सुस्तावले होतें, समाधिस्थ झालें होतें. चित्रासारखें ! पुतळ्यासारखें ! !

—मापट्याहून देवराम दणदिशीं मुंबईत टपकला. शहरांत उभा राहिला. शेजारच्या टेबलाशीं चारपाच तरुण तावातावानें राजकारणावर चर्चा करीत होते. अन् फोनोवर पजाबी ढगाचा गोधळ सुरू होता.

देवराम पुन्हा फुटपाथवर आला अन् रेगाळत चालू लागला...हॅट घातलेलीं, फेटा बाधलेलीं, खादी टोपी घातलेलीं, उंच काळी कॅप टेकवलेली...किती डोकीं ! शिरस्त्राणाचे फिरते प्रदर्शनच नुसतें ! तरी पण बोडक्या डोक्याची संख्या जास्त होती. लाबट डोक्याचें, लाब केसाचे, कलप लावलेले, साफ टकले ! बायकातहि अनेक प्रकार ! बॉब केलेल्या, पिना लावलेल्या, फुगे काढलेल्या, गंगावन घातलेल्या, काहींच न केलेल्या... आकाशातली दृष्टि उतरवून तो जमिनीकडे पाहात चालू लागला. उंच टाचाचे बूट, प्लास्टिकच्या सॅडल्स, काळा पंपशू, पठाणी वहाणा, उघडा लंगडा पाय, अन् एक नुसती कुचडीची जोडी...देवरामनें डोळे मिटून घेतले ..पण मोटरचे कर्णे, ट्रॅमचा खडखडाट, घोड्याच्या गाड्यांचा टप-टपाट, बुटाचे आवाज, एकमेकाला हाका मारणे, दुकानातलीं भाडणे, 'फोनो-रेडिओ'तल्या ताना, दूरवरून ऐकू येणारे आगगाड्याचे धडधडाट... छे—काहींच सुचेना !

तेवढ्यात एकदम गलका झाला. अनेक आवाज ओरडले. वेगाने ब्रेक्स दाबून मोटरी थांबल्या, एकदम दबलेली शांतता पसरली.

देवरामने पाहिलें तो रस्त्यावर एक छोकरा मोटारीखालीं चेगरला होता. भेदरलेल्या लोकाचें कौडाळें त्याच्याभोंवतीं होत होतें. आजूबाजूचीं वाहने थंबकलीं होतीं. जो तो थांबला होता. दोन्ही बाजूच्या दगडी इमारतींतून जिवंत चेहरे चमकू लागले होते.

देवराम दचकला. पण त्याला कसलेसें समाधान वाटले. बद्द पडलेलीं वाहने व भावनानीं भारावलेलीं माणसे, त्याला फार आवडलीं ! हातात चेंडू तसाच ठेवून बेशुद्ध झालेला पोरगा त्याला तसाच पडलेला पाहा-चासा वाटला.

त्या मुलाला एका मोटारींत घातलें व मोटार वेगाने निघाली. माणसे ष्पांगलीं. जो तो परत धांवू लागला. मोटरचे कर्णे वाजले. ट्रॅम भरभरून

फिंलं लागल्या. धक्काबुक्की, आवाज ओरडे, सारे सुरळीत सुरू झाले. जसें काहीं क्षणापूर्वी काहींच घडले नाही. कुणी बेशुद्ध पडले नाही. अन् कुणी भानावर आलेच नाही !

देवरामचे मन भडकून गेले. काय भयकर लोक आहेत हे ! धावण्या-पलीकडे, स्वतःच्या आयुष्यात बुडून जाण्यापलीकडे, ह्याना काही सुचत नाही दुसरे ! माणसे आहेत की किल्ल्या दिलेल्या बाहुल्या आहेत ?

चौकातल्या बेटात देवराम दोन्ही हातानी डोके दाबून उभा राहिला. पायाला पेटके आले होते, डोळे जळत होते, अन् तोल जात होता. श्वास रोधून व मुठी आवळून तो अवसान आवरायला पहात होता. आजूबाजूची गर्दी, गोगाट त्याला छळत होता. बाजूला उभा असलेला एक भिकारी सारखे रडगाणे गात होता. अन् समोरच्या इमारतीतून कुणी स्त्री सगिताच्या लहरीवर लहरी वाऱ्यावर फेकीत होती. कोपऱ्यावरच्या दुकानात कापडाचा तागा उघडून एक व्यापारी एका जोडप्याशी जोराने वाद घालीत होता. अन् बाजूच्या हॉटेलात असख्य गिट्टाइके भयंकर कलकलत होती. एकाला खिसेकापू लोकाचे कोडाळे पिटू पाहात होते. दूर उभा असलेला एक तरुण, पदर सावरीत वेगाने रस्ता ओलाडणाऱ्या तरुणीला सारखा खुणावीत होता. चारी ररत्यानीं मिनिटांमिनिटात वाहने वाजत जात होती, आणि त्यामधून रहदारी आट्यापाट्या खेळत मागे पुढे होत होती. बसरटोपशी रागा जमत होत्या, नि उघळत होत्या. अन् माणसाच्या उच्चीच्या वरील वातावरणात धुराच्या अनेक आकृति तयार होत होत्या व वितळून जात होत्या.

देवरामला थायता येईना नि चालता येईना. त्याला ओरडावेसे वाटले, पण तोडांतून शब्दच उमटेना. डोळे मिटावेसे वाटले, पण पापण्याची उघडझापहि होईना. आता दहा वाजायला आले. माणसाच्या महापुराला विलक्षण वेग आला. ट्रॅम्स, बसेस, मोटार गाड्या तर वेड लागल्यासारख्या धावू लागल्या. शाळकरी पोरे, कारकून, धंदेवाले सारेच उलट सुलट उड्या मारीत सुटले. दुकाने गजबजलीं होती, हॉटेले ओसंडत होती, पेढ्या

फुगत होत्या. रस्ते नि इमारती भरून ओसंडून गेल्या. विजेचे पाळणे खेप करीत होते, टेलिफोनच्या घटा खणखणत होत्या.....

देव रामच्या डोक्याच्या ठिकच्या व्हायची पाळी आली. कानाचे पडदे फाटणार, डोळ्यातली बुबुळे दिपणार असा भास होऊं लागला. सारी हाल-चाल, सारी गति तो भकासपणे पाहात होता. हें न सपणांर वेळेचें गाथें अडखळत नव्हते; अन् ह्या विलक्षण गतीला अचानक अपघात होत नव्हता !—आणि साऱ्या विलक्षण वर्दळीत देव रामचे पारदर्शक झालेलें मन पाण्याबाहेर पडलेल्या माशासारखें तडफडत होते..

अन् मग एकाएकी त्याच्या सताड डोळ्यापुढे एक विलक्षण दृश्य दिसले !—भरमसाट धावणारे जग, आणि धादल उडवून देणारी वाहने व माणसे एकदम थक्कलीं. वेळ थांबला, काळ थांबला ! गति नाहीशी झाली, हालचाल खिळून गेली ! केवढे विलक्षण ! देव रामने कान टक्कारले. पण कुठलाच आवाज उमटेंना. सारें मूक झाले होते. डोळे फाडफाडून तें भिरभिरून पाहू लागला. पण सारं थक्कले, स्तब्ध झालेले !—अन् तेंहि जे तें जिथल्या तिथे जसेच्या तसें !—चित्रासारखें, पुतळ्यासारखे. ट्रॅम्स व टॅक्सीज ब्रेक न दाबता, इषारे न देता जागच्याजागी अकरमात बंद पडलेल्या होत्या. धडपडत धापा टाकीत वळवळणारी रहदारी जागे-जागी तशीच अवघडून खिळून उभी होती. वाट मिळावी म्हणून फुटपाथवर थांबलेला म्हातारा तसाच कपाळाला आठ्ठा घालून व जवडा वासून उभा राहिलेला अन् भर मार्गावर धावणारा एक पोरगा मोटारसमोर त्याच पावित्र्यात तसाच ! बुटातला खडा काढण्यासाठी ओणवा झालेला एक पठाण बुटात बोट अडकवून तसाच राहिला. ट्रॅम नाक्यापाशी थांबलेल्या तरुण स्त्रीनें ढळलेला पदर सावरण्यासाठी उचललेला हात तसाच थक्कून राहिला व तिचा ढळणारा पदरहि पुरा घसरत नव्हता. दुकानदाराने दाखवण्यासाठी उलगडलेले कापड तसेच अतरपटासारखे उभें राहिलें, अन् त्याच्या दोन्ही बाजूला तें जोडपे चक्रवाकपक्षाप्रमाणें दुरावून कायमचें उभें राहिलें. बाजूला बोंबलणारा भिकारी एकदम गप्प झाला व देवासारखा उभा राहिला. झेप घेणारी बस तशीच तिरकी खडी राहिली

ब तेवढ्यांत अंत उडी घेणारी तरुणी हवेंतच अधांतरी राहिली !—ट्रॅममध्ये चढणारे इसम चढतच होते. अन् बाजूला डोळे मिचकावून खूण करणाऱ्या तरुणाचें बोटाहि तसेंच पुढे राहिलें होतें. खिसेकापूंवर जमावानें उगारलेले हात वरचेवर अधांतरी राहिले होते. आणि खालीं वांकलेला चोर पळून न जाता अचल उभा होता. कुणीतरी सोडलेलीं सिगरेटचीं वलयें वातावरणांत कोरलीं गेलीं होतीं. अन् इमारतींतून येणारी संगीताची लहर इंद्रधनुष्यासारखी अवकाशात दिपून उमटली होती. तो पकडला गेलेला क्षण अचल झाला, अस्ताव्यस्त पसरला. सारा चौकच एकाद्या स्टूडियोसारखा दिसत होता. अन् सारी हालचाल पुतळ्यासारखी खडी झाली होती. गतिसूचक भावदर्शक—पण तटस्थ, स्तब्ध.

वत्सला साडी नेसायला लागल्यापासून चागलीच मोठी दिम्नू लागली होती. खरं म्हणजे ती मोठी झाल्यामुळेच साड्या नेसणें अवश्य होऊन बसलें होतें. तिच्या मामानीं बंगलोरहून आणलेल्या सिल्कचे परकर नि बाबानीं शाळेंत जाण्यासाठीं शिवलेले फ्रॉक्स तिला बासनात ठेवावे लागले होते. ते आता लहानहि होत, नि वाईटहि दिसत होते. ती आता चागलीच उफाड्याची वाटत होती, नि आकर्षकहि भासत होती. तिचें लहान मुलींशी बागडणें सुटलें होतें, अन् मोठ्या बायकांच्यात ती खपून जात होती. लहान पोरोसारखें मोठ्यानें बोलणे, हसत सुटणें इत्यादि सारें सरलें होतें. मोठ्या स्त्रियांप्रमाणें ती तोलून बोलू लागली होती, तीनदा तीनदां पदर सावरूं लागली होती. इतके दिवस कशातरी बांधून टाकलेल्या वेणींतले केस आता अनेक तन्हांनीं आकर्षकपणें गुंफले जात होते अन् त्यातून काहीं कपाळावर बंडखोरपणें नाचत होते. आता रोजच सुवासिक कळ्या केसांच्या गुंफेत उमटूं लागल्या नि चमकणारे खडे कानाच्या पाळीशीं गुणगुणूं लागले. गालाचा गोडवा नि हनुवटीचा हल्लु-वारपणा ह्यांची स्पर्धा सुरू झाली. भुवया मोडणें, मान वेळावणें नि निरर्थक गुणगुणणें हे नकळत सुरू झालें. अंथरणावर लोळण राहणे, आरशासमोर विनाकारण खेळत राहणें, क्षितिजाकडे शून्यपणें पहात बसणे—वत्सला अंतर्बाह्य बदलली, अचानक बदलली ! इतरानाच काय पण तिलाहि नकळत यौवनाचा शिल्पकार तिच्या शरीराला आकार देऊं लागला. उन्मादाच्या चित्रकारानें तिच्या मेंदूंत अनेक आकृति भरल्या, अन् तिच्या हृदयांत यक्षकवीनें हुरहुर लावणारें गीत सुरू केलें....

मग एक दिवस नेहमीप्रमाणें वच्छी सकाळची चहा पिऊन कादंबरी वाचीत बसली. मध्येच तिला आघोळीची लहर आली. नि बद्द बाथरूम-मध्ये ती पाण्याशीं खेळत गाऊं लागली. आरशाबा वेडावीत तिने केशभूषा नि वेषभूषा केली. आणि आरशाकडून मनसोक्त कौतुक करून घेतल्यावर ती गंभीर बनली. पदर लपेटून संथ पावले टाकीत ती अभ्यासाच्या खोली-कडे वळली. तेवढ्यात बाजूला आरामखुर्चीवर वाचीत पडलेले बाबा म्हणाले,
 “अहो,—ऐकलं का—आम्हाला चहा हवाय् !”

वच्छी थकली व थक होऊन पाहूं लागली. बाबानीं वर्तमानपत्रावरची नजर वळवली, अन् वत्सलेला पाहून ते दचकले. त्यांना आपली चूक उमगली. हंसत हसत ते म्हणाले,

“तूं होय ?—मला वाटलं हीच आहे.”

आपण बाईएवढ्या दिसूं लागलो, ही कल्पना वच्छीला रुचली नाही. उत्तरादाखल ती कशीबशी हसली. पण बाबांचे हसू वाढतच होते. हंसतच ते घरांत घुसले नि भाजी चिरणाऱ्या बायकोस म्हणाले,

“ए, वच्छी बघ आता केवढी दिसू लागली आहे !—आतां इकडून जात होती तेव्हा मला वाटल तूच चालली आहेस —”

बाईला पतिराजाच्या बोलण्याची गंमत वाटली. “हे काय बाई बोलणं ?—म्हणे, माझ्यासारखी दिसऱ्येय ! एवढीशी चिमुरडी पोर—” स्वतःशींच पुटपुटत बाई भाजी चिरू लागली. पण बाबाना कुठलं राहवायला ? त्यांनी वच्छीच्या दडाला धरून आणलें, बाईसमोर उभें केले नि म्हटले,

“बघ—बघ तुझी लेकर !—कुणाला वाटायचं सुद्धा नाही तुझी मुलगी आहे म्हणून ? बहिणी बहिणी दिसतां अगदीं—”

वत्सला दूर झाली. लहान मुलीसारखे गाल फुगवून म्हणाली,

“हे हो काय बाबा !—मग मी आतां लहान आहे वाटतं ?—”

मोठ्या मुलीसारखा पदर सावरत वत्सला निघून गेली नि तिच्याकडे आश्चर्यानें पहाणाऱ्या बाईनें चमकून चहाच्या आधणांत चिरलेले बटाटे घातले,

पतिराजांची कपबशी विसळून झाली, तरी बाईच्या मनात सुरु झालेले विचार आटोपले नाहीत. खरंच वच्छी चांगलीच मोठी दिसू लागली आहे, हें बाईला बजावून जाणवू लागलें आणि त्याचबरोबर ही गोष्ट इतके दिवस आपल्या ध्यानात आली नाही ह्याचा तिला विषाद वाटू लागला. असें कसें झालें ? वत्सला मधार्शांच ओलेल्यानें बाईच्या पुढून गेली होती. आता इथें आरशापुढें ती उभी होती. पण बाईला तसें काहीं वाटलें नव्हतें. एकटीच मुलगी म्हणून दुर्लक्ष झाले, कीं वात्सल्याचा पडदा डोळ्यावर आला ? बाईला कांहीच कळेना, नि त्यामुळें स्वैपाकात सारखे घोटाले उडू लागले.

मग स्तोत्र म्हणायच्या ऐवजी बाईचे वत्सलेसंबंधीचें गुंजन पुढे चालू झाले. गेल्या आश्विनातच वच्छीला चौदावे वर्ष पूर्ण झाले होते. पहिल्यादा घेतलेल्या तिच्या साड्याहि फाटत चालल्या होत्या. अन्-अन् काय ? स्वतःच्या लेकीवद्दल इतकीच माहिती बाईला होती ! बाईला अधिक कांहीच आठवेना. वच्छीची त्यानीं कित्येक दिवसात पुढ्यात घेऊन वेणी घातली नव्हती. एवढेच काय-वत्सला बाईशी कित्येक दिवसात मोकळेपणानें बोलली नव्हती. अन् बाईने कित्येक दिवसात वत्सलेच्या मुखावरून हात फिरवला नव्हता. पोटची लेक, पण किती दुरावली होती, परकी झाली होती ! बाईला वाटले, असेच जावे नि वत्सलेला कुरवाळावे. लहानग्या वच्छीला थोपटत होतो, तसें थोपटावे. फ्रॉक घालून बागडणाऱ्या वच्छीला माडीवर घेत होतो, तसे व्हावे. परकरी वत्सलेचा पापा घेत होतो, तसे करावे. पण बाईला धीर झाला नाही, अन् तिचे मन माघार घेऊं लागले.

जेवायची वेळ झाली व वच्छी घरात येऊन पाटपाणी करू लागली. तेव्हा बाई तिला चोरून निरवू लागली. वत्सलेचें मोहक रूप पाहून बाईला आनंद वाटला. अन् अभिमानहि. किती गोड दिसायला लागली आहे. अंगापिडानें चांगलीच वाढली आहे, भरली आहे, फुलली आहे ! केवढी उंच दिसू लागली आहे, अन् केवढी भारदस्त ! इतके असून मूळचा नाजूकपणा, कोंवळेपणा कायम आहे !-ही आपली लेक आहे; आपल्या-सारखी आहे !

बाईनें मीठ वाढणाऱ्या वच्छीकडे टक लावून पाहिलें. आपण—आपण अशा दिसत होतो ?—कशा दिसत होतो ?—चौदाव्या वर्षी बाईचे लग्न झाले होतें. त्यावेळी फोटो काढण होता, त्यात अंगावर ढीगभर दागिने होते नि मान खाली होती. आपण इतक्या सुंदर होतो; पण इतक्या मोकळ्या, इतक्या कोवळ्या. . .

आपली नि वत्सलेची तुलना करतां करतां बाई घाबरून गेली. कांहींतरी फार मोठा फरक पडला आहे, काहीतरी चुकलेंय, चुकणार आहे, असें बाईला वाटूं लागलें. अभिमान उडून गेला नि आनंद ओघळला. चुकचुकणारे बाईचें मन माजघरांत डोकावलें. जेवण्यासाठीं नाना, भाऊ, वसंत नि वारकरीहि हजर झाले होते. ऑफिसला जाणारे, कॉलेजला जाणारे, शाळेला जाणारे. बाईला काय वाटलें, कुणास ठाऊक, ती चटकन् पुढें आली. सर्वांचीं एका ओळीत असलेलीं पानें तिनें पाहिलीं, अन् चटकन् वत्सलेचे कडेचें पान तिनें आडव्या बाजूला घेतलें. आतां सर्व पुरुष एका पंक्तीत, नि बाजूला वत्सला ! बाईला बरे वाटलें. अन् कुणी काहीं बोलायच्या आत ती वच्छीला म्हणाली,

“असं इकडे पान घेत जा तुझं ! उजेड नको का नीट यायला पानावर ?—”

×

×

×

उशाशीं लुगड्याचा बोळा घेऊन बाई दुपारची लवंडली होती. बाहेर उन्हें माजली होती नि शुक्रशुक्राट झाला होता. बाई आडवी झाली होती, पण तिला झोप येत नव्हती. दाराशीं कुणी उभें आहे, घरांत कुणी वावरत आहे, असें तिला वाटत होतें. गेले दोन तीन दिवस ही वर्दळ तिच्या मनांत मुरू झाली होती. मनातला हा धसका कुणाला सागायची सोय नव्हती! कुणाला सागणार ?—ज्याचें त्यानें सांभाळलें पाहिजे. . .

थोड्या वेळानें बाई उठली नि ह्या खोलींतून त्या खोलींत उगाचच हिंडूं लागली. पतिराजांनीं सोडून टाकलेल्या धोतराच्या निऱ्या करून तें तिनें ठेवून दिलें. टेबलावरच्या फडफडणाऱ्या कागदांवर अडकित्ता ठेवून दिली. वसंतानें वांकडी केलेली घडवंची सरळ केली. सैपाकघराची कडी

उघडली नि घातली. मग तिची नजर परत घरभर वावरली. कुठें काहींच आवरण्यासारखे नव्हतें. आतां मात्र वत्सलेच्या अभ्यासाच्या डेस्काकडे जाण्याखेरीज काम उरलें नव्हतें. नाइलाजानें ती आली नि कशीबशी उभी राहिली.

ह्या डेस्काशी बसून वच्छी सकाळचा नि रात्रीचा वेळ घालवीत असते. अभ्यास करायला, पुस्तकें वाचायला, अन्—अन् कशाला ?—बाईनें डेस्कावरचीं पुस्तके चाळलीं. इंग्लंडचा इतिहास, जगाचा भूगोल, भूमितीचे सिद्धांत. पूर्वी वाटलेला अभिमान एकवार उसळून आला. पण पुन्हा हल्लींची धडधड सुहं झाली, डेस्क उघडून बाई आंतल्या वस्तू पाहूं लागली. चार आणे मालेंतल्या कादंबरीचे पुस्तक उघडें ठेवले होतें. बाईच्या छातींत धस्स झाले. पुस्तक उघडून तिने ते पदराखाली लपवले. डेस्काच्या एका कोपऱ्यात वेलदोड्याचीं साले, पेन्सिलीचे तुकडे, ब्लेडची पाती, सिनेमाचीं तिकिटे टाकून दिलीं होती. त्या अडगळीकडे एकाद्या गुप्त धनासारखी बाई पाहूं लागली. वेलदोड्याचीं साले इथे कशीं नि का आलीं ? अन् गेली होती कर्धा ही सिनेमाला ?—साऱ्या वस्तू चाळवीत बाई केवढा वेळची बसली होती.

मग डेस्काच्या दुसऱ्या कोपऱ्यात पत्रलेखनाचे पॅड पाहताच तिच्या छातींत पुन्हां धस्स झाले. अर्धेच पॅड उरलें होतें. कुणाला लिहिते पत्र ही कार्ती ?—टिपकागदावर उमटलेलीं उलटीं अक्षरे वाचता वाचता बाईचें डोके दुखून आलें. नाइलाजाने ती दूर झाली. वच्छीच्या ध्यानात येईल ह्या शंकेने तिने तेवढ्यात सर्व वस्तू होत्या तशा ठेवायचा यत्न केला. अन् वच्छीच्या ध्यानात न येईल असा जागता पहारा तिच्यावर ठेवायचा ठाम बेत ठरला.

तेवढ्यात तिची नजर समोरच्या खिडकीकडे गेली. खिडकीच्या फळीवर 'प्रभाकर जोशी' असें खड्डनें लिहिलें होते. समोरचा प्रभाकरहि आता वच्छीएवढा मोठा झालाय कीं !—अन् तो ह्या खिडकीतच वाचीत बसत असेल, उभा राहात असेल, वच्छीशीं बोलत असेल ! बाईच्या छातींत केवढयानें धडधडलें. तिला कांहीं सुचेना. तिने अचानक वच्छीचे डेस्कच उचललें, अन् दुसऱ्या खोलींत नेलें ! इथें वच्छी अभ्यासाला बसली म्हणजे कसा

दिसेल प्रभाकर ? म्हणजे आपल्याला स्वैपाकघरातूनहि तिच्यावर नजर ठेवतां येईल.

बाईनें पदराखालचें पुस्तक बंबांत टाकलें. अन् लुगड्याचा बोळा उशाशीं घेऊन ती आडवी झाली. तिला झोपायचे नव्हते. पडल्या पडल्या वच्छीच्या डेस्ककडे पाहात राहायचे होते !

× × ×

संध्याकाळची चहा-खाणी झाली, तरी बाई स्वैपाकघरातच काहींतरी काम शोधूं लागली. गेले काहीं आठवडे हाच उद्योग तिने रोज संध्याकाळीं आरंभिला होता. संध्याकाळीं नाना आणि हे ऑफिसांतून आले की त्याचा चहा होई; अन् मग वच्छीचे नि वसंताचें खायचें काढून ठेवून त्या देवदर्शनाला अगर कुणाकडे बसायला म्हणून बाहेर पडत. पण आजकाल देवाला जायला अगर शेजारणीकडे जायला त्याना परवडत नव्हतें. घरांतलीं कामें टाकून शेजारणीकडे गप्पा झोडणे त्याना आवडेनासें झालें होतें. अन् देवदर्शन काय ? कुटूनहि देवाला नमस्कार केला तरी तो त्याला पोचतोच.

फडताळातलीं भाडीं तीनतीनदा नीट ठेवीत बाईनें देवाला असख्य वेळां नमस्कार कला. अन् नवससुद्धां. घडूं दे बाई सारं सुरळीत; धडपणीं. आता पर्यंत सारं ठीक होत आलंय; आता काहीं विघ्न नको. तोंड काळं होईल असं कांहीं व्हायला नको...

बाहेरच्या खोलींत एकदम मोठा हंशा झाला अन् बाई विलक्षण दचकली तिला वाटलें, आपल्यालाच हंसले सारे ! हंसायला काय होतें ह्यांना?—वयात आलेली मुलगी घरात वावरत असली म्हणजे काळजांत कसें कालवत असतें तें काय कळणार ह्यांना ? बाईला अगदीं भय वाटल्यासारखें झालें. तेवढ्यांत वत्सलेचा एकटीचा हंसण्याचा आवाज आला. केवढ्या मोठ्यानें, केवढ्या पुरुषी थाटानें !—अन् पुरुषांत बसून...

बाई तिरीमिरीनें बाहेर आली. नि वसंताच्या पाठींत धपाटा घादून म्हणाली, “मोठ्या माणसांत काय बसला आहेस गप्पा ऐकत ?—खेळायला नाही का जायचं तला ?—घरकोंबडा कूठला—”

वसंता दचकला नि रडत रडत उठला. सर्वानाच विस्मय वाटला. नाना म्हणाला, “अग अशी मारतेस काय त्याला ?” भाऊ न बोलता उठला नि सायकलीत हवा भरू लागला. वत्सलेने देखील कपाळाला आठ्ठा घालून बाईकडे पाहिले.

वत्सलेने मारक्या म्हशीसारखें आपल्याकडे पाहिलें हें बाईच्या नजरेतून सुटले नाही. अन् तिच्या त्या नजरेचे बाईला भारी भय वाटलें !

मग संध्याकाळच्या स्वैपाकासाठी डाळतादूळ काढताना बाईचे मन पुन्हा पिगा घालू लागलें. वच्छी आपला राग करू लागली आहे, ह्याची तिला चीड आली. तिचे फार लाड झाले, तिला फार मोकळीक मिळाली, म्हणून ती शेफारली, बेफाम झाली, असे तिला पक्के वाटू लागलें. तिच्यावर पहारा कसा ठेवावा, दरारा कसा बसवावा, ह्याचे बेत ती बाधू लागली.

जराशाने वत्सला ओरडून म्हणाली, “आई, मी जरा मैत्रिणीकडे जाऊन येते गः—” वच्छीचे ओरडणे नि धावत जाणे बाईला रुचलें नाही. ती लगोलग धावली नि ओरडत म्हणाली,

“ए—कुठे चाललीस ? मागे फीर ! काहीं आता मैत्रिणीकडे जायला नकोय. अधार पडत चाललाय—”

वत्सला हिरमुसून वळली व म्हणाली,

“इश्य, सहाच वाजताहेत ! अन् घरीं बसून काय करूं ग ? जाऊन येते ना सुधाकडे.”

बाईला सारी घडय़ाळें खोटी वाटली, सुधा अवदसा वाटली, कुणीतरी भयंकर कट करून आपल्याला फसवत आहे असें वाटलें. ती गरजली,

“आत हो मुकाश्यानें. सांगितलं जाऊ नको तरी तुझा हेका आहेच वाटतं !— तरण्याताठ्ठा मुलींनी तिन्हीसाजचं काही बाहेर जायचं नाही. हो घरात ! अन् जरा स्वैपाकाकडे बघ. सारा वेळ हुंदडत असतेस नुसती. उद्या सासरी गेलीस की—”

वत्सला तणतणत घरात गेली नि अभ्यासाचें पुस्तक काढून डेस्काशीं बसली. बाईला समाधान वाटलें, शांत शांत वाटलें. पण क्षणभरच. पुन्हां

सावधचित्तानें ती वच्छीच्या हालचालीकडे नजर ठेवीत चूल पेटवूं लागली. त्या सावधतेतच आता सारें समाधान सांठवले होतें.

× × ×

किर्रर तिन्हीसाजा झाल्या अन् बाईच्या मनांत काळोख वाढूं लागला. स्वैपाकघरातून देवघरात अन् तेथून बाहेरच्या दारांत अशा तिच्या सारख्या फेऱ्या सुरू होत्या. सारा स्वैपाक तयार होता, देवाला सारे नवस बोलून झाले होते, पण बाहेरच्या दारात वत्सलेची मूर्ति दिसत नव्हती. हे केव्हाच घरीं आले होते, नाना कलबातून परतला होता, भाऊ नि वसंताहि येऊन अभ्यासाला बसले होते. पण वत्सला अजून आली नव्हती, तिचा मागमूसीह नव्हता.

बाईच्या मनात काळजी वाढू लागली. आपले तोंडहि काळें होणार कीं काय ह्या धास्तीने तिला सुचेनासें झाले होतें. पाय लटलट कापत होते नि घशाला कोरड पडत होती. जरा खुट्टे झालें कीं बाई दारात धावत येई. रस्त्यावर कुणाची आकृति दिसली कीं, अधीरी होई. अन् पुन्हा निराशेने, शरमेने, घसक्याने अर्धमेली होई.

वच्छीला ट्रिपला जाऊं दिले हीच चूक झाली, असे बाईला प्रथमपासून वाटत होते. ती संमती घायला मुळींच तयार नव्हती. शाळेच्या नाटकात काम करायचे म्हणून वच्छीने नुसते सुचवले, तेव्हा केवढें आकाशपाताळ एक केले बाईने !—नुसत्या मुलीचे नाटक असले म्हणून काय झाले ? किती केलें तरी नाटकच ते !—शेजारी पुरुष असणारच कीं ! पण आजच्या ट्रिपच्या बाबतीत बाईची फसगत झाली. वत्सलेनें परस्पर बाबाना विचारले, अन् मग दोघानीं मिळून बाईला बनवले ! बाई भोळी, भुलली. तिला वाटले, सकाळीं जाऊन संध्याकाळी परतणार आहेत सारीं, खेरीज मास्त्रीणबाई आहेत बरोबर, अन्—

आता बाईला साऱ्याच गोष्टीचा पश्चात्ताप होत होता. आपण इतक्या कशा बनलों ? इतका मूर्खपणा कसा घडला आपल्या हातून ?—आज दोन तीन महिने कशी परिघात ठेवली होती, पहाऱ्यांत ठेवली होती ! मग आजच कशी चूक झाली ? ह्याचे परिणाम जन्मभर भोगावे लागणार काय ?—

बाई पोळत होती, विव्दळत होती. तिला काहीं सुचत नव्हेंतें. आजवर प्रत्येक क्षणाला ती डोळ्यात तेल घालून जागरूक राहिली होती. वत्सलेला इकडे तिकडे व्हायला तिनें संधीहि शिल्लक ठेवली नव्हती. समोरचा प्रभाकर एकदां पुस्तक मागायला आला होता. त्याला परस्परच वाटेला लावला होता तिनें. स्टेशनरी दुकानांतला माणूस वत्सलेच्या जरा जास्ती ओळखीचा झाला आहे, अन् तिला स्वस्त नि चांगल्या वस्तु देतो, हें कळल्यावर बाईनें त्या दुकानातले खातें बंद केले होतें. खालीं मान घालून वावरणाऱ्या वारकऱ्याची पायरीहि बाईनें त्याला दाखवून ठेवली होती. एवढेंच काय, वत्सलेनें आपल्या बरोबरीच्या भावाशी दंगामस्ती करावी, हेहि बाईला रुचेनासें झालें नि तिनें तें बंद केलें !

पण घराबाहेर, पारेघाबाहेर कुठे बघणार, बाध घालणार ?-शाळेला म्हणून वच्छी बाहेर पडली की, सहा तास ती काय करते हे कोण पहाणार ? तिचीं पुस्तके व पावडरी, तिच्या मैत्रिणी नि त्याच्या गप्पा ह्यातून किती धागे हातीं लागणार ? खेरीज नुसती सहा तासाची शाळाच नाही, सभा आहेत, समेलनें आहेत, सफरी आहेत...

बाईला साऱ्या गोष्टींचा संताप आला. सफरीच काय, शाळासुद्धा बंद करून टाकली पाहिजे वच्छीची. साऱ्याच मुलींचे शिक्षण थांबवले पाहिजे; अन् जरा मोठ्या झाल्या कीं लग्नें करून दिलीं पाहिजेत ! बाई शिक्षणावर, सुधारणेवर रागवत होती. अन् तरीही वच्छीचा मागमूस नाही, म्हणून रडकुंडीस येत होती.

अंधार वाढत चालला आणि बाईच्या हृदयात आग पेटूं लागली. तिला नाही नाही तें सुचूं लागलें, आठवूं लागलें. मास्तरांनबाई वर्तनाच्या चांगल्या नाहींत, अशी कधीकाळीं ऐकलेली कुणकुण रातकिड्यासारखी किरकिरूं लागली. शेजारची नटवी नि ढालगज सुधाहि टिपला गेली आहे हें ध्यानात आल्यावर तिचें मन टकटकू लागले. शाळेंतला एकादा मास्तरहि बरोबर असेल; कुसूम काळेचा तो गाणें म्हणणारा भाऊहि गेला असेल; शाळेंतली एक मुलगी पूर्वीं मोटरहाक्याबरोबर पळून गेली होती; जाताना वत्सला म्हणत होती कीं, आम्ही आज मस्त मजा करणार; रात्रीच्या

अंधारांत अनेक गावगुंड भटकत असतात... अनेक आवाज आकांत करूं लागले.

बाईला वाटलें, ओरडावें. नवऱ्याला उठवावें. पोलिसात वर्दी घ्यावी. देवापुढें डोकें फोडावे. पण तेवढ्यात मोटर वाजली नि वत्सला वागडत आली.

बाईचा जीव भांड्यात पडला. तिनें थपथपलेला घाम पुसला, दाराची पळी काढली. देवापुढें डोकें टेकलें, अन् दुरून दबकत ती वच्छीकडे पाहूं लागली.

वत्सला भावंडाना नि वडिलाना सागत होती, “ वाटेंत मोटार पंचर झाली नि खोळंबा झाला. पण आम्हीं पोरींनीं खूप मजा केली. मोटारमध्ये बसून सारीं भोडल्याचीं गाणीं म्हटलीं. अन् नाना, कुसुमच्या भावानें सुंदर भावगीतं म्हटलीं. अन् आमच्या मास्तरनीं झाडावर चढून कैऱ्या काढल्या. मोठ्या बाई तर—”

लाडिकपणे नि भावडेपणानें ती सागत होती अन् बाईचें हृदय हेलावत होतें. बाईच्या भाजलेल्या मनाला मग्रूर मोटार ड्रायव्हर, थिल्लर भावगीतें नि उष्टावलेल्या कैऱ्या सारख्या तापवीत होत्या, अन् तिच्या पेटलेल्या डोळ्यांना वच्छीचे गाल, ओठ, बुबुळें नि बोलणें जाळीत होतें.....

×

×

×

मध्यरात्र होऊन गेली होती नि सारें शांत, शून्य झाले होते. फक्त घोर-ण्याचे घूत्कार सुरू होते नि स्वप्राची गस्त चाळू होती. बसंता तोंडांत आगठा अडकवून झोपला होता. वत्सलेनें डोक्यावर पाघरुण घेतलें होतें. नाना झोपेंत पुटपुटत होता. बाबा मोठ्यानें घोरत होते नि बाईला सारखीं स्वप्नें पडत होती.

आज दोनतीन महिने तिला अशीं स्वप्नें दिसत. विचित्र, वाईट, वेडी-वाकडीं ! बाईला एकदम दिसलें कीं, वच्छी बेपत्ता झाली आहे, घरांतून नाहीशी झाली आहे, कुठें कुठें शोध लागत नाही तिचा... प्रभाकर जोशी नांवाच्या वारकऱ्याशीं वच्छी चोरून लग्न करते आहे नि हंसून लोक आपल्याच अंगावर अक्षता फेकताहेत... मागल्या दारानें कुणी मवाली घरांत कैऱ्या टाकत आहे अन् वच्छी त्या गोळा करीत भावगीत गात आहे... शेजारणी नि मास्तरणी आपल्या अंगावर थुंकताहेत, डाग देत आहेत...

नाना डॉक्टरच्या पोशाखात उभा आहे, स्वारीने हातात हंटर घेतला आहे अन् वत्सला दसदसा रडत पाया पडते आहे...

केवढ्यांदा किंकाळी फोडून बाई उठली ! तिच्या अंगाला दरदरून घाम सुटला. आपण जाग्या आहोत, जाग्यावर आहोत, हे पाहायला तिने दिवा लावला. वत्सला अंथरुणावर आहे की नाही तेहि कटाक्षाने पाहिले. तेवढ्यात उठलेले बाबा बायकोला म्हणाले,

“ काय झालं ग? केवढ्यादा दचकलीस. स्वप्न पडलं वाटतं ? वेडीच आहेस—”

बाईने पाण्याचे घोट घेतले अन् पतिराजांकडे रागावून पाहिले. साऱ्या वराला आग लागायची पाळी आली आहे अन् हे खुशाल झोपा काढत आहेत ! कमाल आहे पुरुषाची—

बाईला दिवा मालवायचे भय वाटले. ती तशीच अंथरुणावर आडवी झाली. पण झोप येईना. हल्लीं कित्येक दिवस झोप येईनाशी झाली होती. सारखा धसका वाटे. भीति वाटे. उरावरची धोड झंपेत सुद्धां विसरणे कठीण होते. घरात जिवंत आग असताना डोळे मिटणे अशक्य होतें.

उबड्या डोळ्यापुढे अनेक दृश्ये बाईला दिसू लागली. हीं भुतें दूर कशी करावीं, कळेना तिला ! पुन्हा ती गुदमरली, ओरडू लागली. बाबा पुन्हा उठून म्हणाले,

“ काय होतय ग ? ”

बाई उठून बसली. अवसान आणून म्हणाली, “ काय होतय काय ? झोप येत नाही मला. तुम्ही कुंभकर्ण आहांत नुसते. अन् भोळे साबहि. कसं समजत नाहीं तुम्हाला ? वत्सला मोठी झाली. लग्नाची झाली—”

बाबाना हंमू लोटले, पण बाईच्या मुद्रेवरील चीड पाहून ते मूक झाले. बाई दगडासारखी होऊन म्हणाली,

“ ही वाढलेली, वयात आलेली मुलगी, किती जपावी लागते, ह्याची तुम्हा पुरुषाना कल्पना नाही. चौवीस तास माझ्या डोळ्याचा पहारा आहे नि हुकुमाचा लगाम आहे. पण ही उरावरची धोड कुठवर सांभाळायची !—”

बाबा तिला अडवून आश्रयानें म्हणाले,

“ म्हणतेस तरी काय तूं ? वच्छी इतकी लहान, भावडी, गरीब—”

“ सगळ्याच मुली भावड्या नि गरीब असतात. पण मुलींचं वय त्याना स्वस्थ वसू देत नाही, नि आयाचं मन—तुम्हाला नाही कळायचें तें !—मी म्हणते, वच्छीचं ह्या मोसमात लग्न उरकून टाकायचं ! काही व्हायच्या आत घडपणीं जाऊं दे घरातून धिडका—”

बाबाचा विस्मय ओसरला नव्हता. पण बाईचा निर्धारहि कायम होता. अखेर बाबा म्हणाले,

“ मला वाटलं होतं की वच्छी अजून लहान आहे, अन् तिने खूप शिकावं. बरं, तूं म्हणतेस तसं होऊं दे—”

बाईला एकदम समाधान वाटलें. खूपखूप आनंद झाला. तिने आर्जवा केल्या, शपथा घातल्या, धमक्या दिल्या, अन् उद्यापासूनच वरसंशोधन करायचे पतिराजाकडून कबूल करून घेतले. वत्सला इतकी हुशार व सुरेख होती, लग्न ठरायला काय उशीर ? एका आठवड्यात सार नक्की ठरेल. महिन्याभरात येणाऱ्या पहिल्या मुहूर्तावर लग्न उरकून जिकडचं तिकडे—

पतिराज धोरूं लागले, तरी बाई उघड्या डोळ्यापुढे स्वप्ने पाहत होती. त्याच तालात ती वत्सला निजली होती तिथें आली. अस्ताव्यस्त पसरलेल्या उफाड्याच्या पोरीला पाहताच बाईचे मन वात्सल्याने भरून आलें. ममतेने तिच्या अंगावरून हात फिरवीत ती तिथेच आडवी झाली. तिचे तप्त डोके थंडावू लागले, नि मनावरचे दडपण हलके होऊं लागले. चोहोकडून उठलेले रान शांत होऊं लागलें—अन् नीट रस्ता दिसू लागला. वच्छीचे आता लग्न होणार, आपल्या नवऱ्याकडे ती जाणार, घडपणीं, वरच्या मानेने जाणार ! तिचे माना वेळावणे, गाणीं गुणगुणणे, पदर सावरणे कमी होत जाणार, तिला मुले होणार अन् उडाणटप्पू लोक तिच्याकडे दुर्लक्ष करणार. बहरात आलेलें तिचें तारुण्य झपाट्यानें ओसरत जाणार अन् शांत पोक्त बायासारखी ती निरुपद्रवी नि निर्दोष होणार.....

‘आश्रय आहे!’ विनू स्वतःशीच पुटपुटला अन् तसाच आराम-
खुर्चीत अवघडून बसून राहिला. दुपारच जेवण झाल्यापासून
तो असा तीन एक तास खुर्चीत पडून होता. आणि दर दहा पधरा
मिनिटानी जाभईऐवजी ‘आश्रय आहे’ असा उद्गार त्याच्या ओठातून
चरंगळत होता. हातातला अडकित्ता नि सुपारी तशोच राहिली होती अन्
तो नुसताच हात चोळीत होता नि ओठाचा चंबू करीत होता. त्याचे
डोळे मधूनच बारीक होत, मध्येच त्याच्या कपाळाला आठ्या पडत, त्याच्या
तोंडावर हंसू फुटे, तो कावरीबावरी हालचाल करी. त्याला दुःख झाले
होते, सताप आला होता, पण त्यापेक्षां विलक्षण विस्मयानें त्याचें मन
व्यापून गेलें होतें.

त्याला काही समजेनासेंच झालें होतें. यमू जोशीशीं लग्न करावयाचा बेत
त्याने जाहीर केला तेव्हा त्याचे हृदय गोड हुरहुरीने भरले होतें. आपलें
गुपित घरी कळेल तेव्हा आईला आनंद होईल, अगर वडील विरोध करतील
घरचे लोक थक होतील, किंवा खूप रागावतील, असे त्याला वाटले होतें.
तशी अनेक चित्रें त्याच्या डोळ्यापुढें रगून गेलेलीं होती. उदाहरणार्थ, मुली
पाहायला मिळालें नाहीं म्हणून बहिणी रुसल्या आहेत, मोठेपणाचा मान
मिळाला नाहीं म्हणून आई रागावली आहे, परस्पर लग्न ठरवण्याचा उद्योग
केला म्हणून वडील संतापले आहेत, आपण दाखवलेल्या धाडसामुळें घरचे
सारे लोक भडकले आहेत, किंवा—किंवा असे कीं आईला सून येणार म्हणून
सुचेनासें झालेंय, बहिणी नाचायला लागल्या आहेत, वडिलाची आनंदानें

संमति मिळाली आहे, एकंदर घरभरच आपलें कौतुक चाढ आहे, अन् आपल्यापेक्षा यमूची जास्त स्तुति सुरू आहे...

पण आज सकाळीं त्यानें आपला बेत जाहीर केला तेव्हा कुणी खुललेहि नाहीं नि रागावलेहि नाहीं. त्याची कुणी दृष्ट काढली नाही अगर् त्याला कुणी टाकून बोललं नाहीं. त्याच्या आनंदाच्या बातमीनें सारे आनंदित झाले, पण त्याची पसंती कुणालाच पसंत पडली नाहीं. विन्चा विवाह होणार, पण पण तो यमूर्शी...?

‘कमाल आहे, आश्चर्य आहे !...’ विन् स्वतःशीं म्हणाला अन् घरच्या मंडळींच्या वागण्याचें आश्चर्य करूं लागला. यमूची निवड कुणालाच आवडली नव्हती. तसे कुणी त्याला तोडावर उघड बोलले नव्हते. पण त्याला तें दिसलें होते, समजले होते. डोळ्यातल्या आश्चर्याच्या भावावरून, चेहऱ्यावरच्या निराशेच्या चलबिचलीवरून, पाठीमागे झालेल्या उपरोधिक कुजबुजीवरून त्याला ते पुरेपूर पटले होते. यमू कुणालाच आवडली नव्हती. सून म्हणून, वहिनी म्हणून, विन्ची बायको म्हणून कुणाच्या कल्पनेत ती बसत नव्हती. ह्याला काय आवडली ती यमू ? एवढे काय पाहिले तिच्यात ? —असेच सर्वांना कोडे पडले होते. अन् त्यामुळें विन् बुचकळ्यात पडला होता.

सकाळीं त्याने आईला एकीकडे ही बातमी सांगितली. आईने ओत्सुक्याने ऐकून घेतले. पण यमूबद्दल अधिक जिव्हाळ्याने ती बोलली नाही. तेव्हाच विन्ला कांहीतरी चुकल्यासारखे बाटलें. नंतर बाबाशी बोलताना ती म्हणत होती, ‘जाऊं दे ना ! त्याला आवडली आहे तर...’ तेव्हा त्याला वडिलाच्या व आईच्याहि प्रतिक्रियेची कल्पना आली. मोठ्या बाहिणीने, ऋळले तेव्हा छत्री हास्य केले व धाकटीने बातमी कळलीच नाही असे वर्तन ठेवलें. जेवताना तर कहरच झाला. मामा नि मामी आल्या होत्या व प्रेमविवाहातल्या गंमतीवर गप्पा झोडल्या गेल्या होत्या. विन्ला त्यात मुळीच भाग घेता येईना, इतके त्याच्या मताविरुद्ध इतरांचे विचार प्रकट होत होते.

जेवणानंतर तो कसाबसा खुर्चीत टेकला. आतुरता, आवेग केव्हाच संपला होता. हळुहळू दुःख नि चीडहि कमी झाली, अन् नुसत्या विस्मयांने तो सुन्न होऊन पडला. कां नाही यमू आवडली कुणाला ? काय कमी आहे तिच्यात ?—त्यालाच कोडे पडले इतराच्या विचाराचें ! लावण्यवती नसली तरी दहा जर्णीसारखे रूप आहे तिचें. अन् आकर्षक तर आहेच आहे ! विशेष शिकलेली नसली तरी अशिक्षित नाही. उलट हुषार आहे ! एखादा खास गुण, खास कला जवळ नसली तरी गोड स्वभाव, अभिजात रसिकता—तिच्यासारखी मुलगी त्रिभुवनात मिळणार नव्हती. पण मग त्याच्याखेरीज सर्वानाच सामान्य कां वाटली होती ती ? विरोध केला असता तर चालले असतें, पण असा निरुत्साह का दाखवावा ?

‘गंमत आहे’—विनू स्वताशी पुटपुटला अन् टेवलावर टेवलेल्या यमूच्या फोटोकडे पाहू लागला. खरेच, किती गोड, लाघवी, आकर्षक होती ! आपली पत्नी शोभेल अशीच अनुरूप ! अन् ह्या घरात सामावून जाईल अशीहि. पण मग...

विनूच्या डोक्यातला गोधळ क्षणाक्षणाला वाढत होता. रविवारचें जादा प्रमाणात जेवण झाल्यावर सुपारी चघळीत कादंबरी चाळीत लोळायचे, थोडा वेळ झोंप ताणून मग मित्राच्याकडे पत्ते झोडायला जायचे अन् तसेच एखादे इंग्रजी पिकचर पाहून उशीरा घरी परतायचें हा नेहमीचा कार्यक्रम आज आठवत सुद्धा नव्हता. दोन तीन तास खुर्चीत बसून तो लोकांच्या वर्तनाचा विस्मय करीत होता. अन् इतका वेळ विचार करूनहि त्याला उलगडा होत नव्हता.

हळुहळू त्याला इतर लोकांच्या उद्याच्या प्रतिक्रियाहि दिसू लागल्या. शेजारणी आईला म्हणत होत्या, इश्य, हीच का सून पत्करलीत ! चांगली मोठ्या घरातली मुलगी सहज मिळाली असती तुम्हाला !—बहिणी आपल्या भैत्रिणींना सागत होत्या, माझी किती इच्छा होती तूं दादाशी लग्न करावं म्हणून; पण तें ध्यान काय आवडलं त्याला कोण जाणे !—अन् मित्र तर चक्रे तोंडावर बोलत होते, लेका ! प्रेम करायचं तर एखाद्या सुंदरीवर तरी करायचंस. निदान श्रीमंताची एकुलती एक लेक तरी

गठवायचीस. तूं भावगीतं लिहितोस अन् तिचा तर आवाज सुद्धां घोगरा-
अन् नांव सुद्धा कसलं कळकट !—

विनूचें हृदय अगदी कासावीस झालें. एखाद्या कुरूप, बावळट, वेडसर मुलीचे वर्णन दिलें जात होतें यमूला !—ती अशी मुळांच नव्हती, उलट आजूबाजूच्या कुठल्याहि मुलीहून सर्वदृष्ट्या वरचढ होती. विनूनें हतबल झालेलें हृदय सावरलें. इतरांच्या बोलण्याशीं त्याला काय कर्तव्य होतें ? चार दिवस टीका होईल, अन् मग सारे चूप बसतील. तिच्याशी विनूला संसार करायचा होता. अन् त्याला ती आवडली होती. मग इतर विचार कशाला !—

विनूनें स्वतःची समजूत घातली. अन् त्यातूनहि सलणारें शक्य नाहींतें करण्याकरिता तो यमूच्या फोटोकडे पाहूं लागला. आपलेपणानें, अभिमानानें ! किती शांत, प्रसन्न चेहरा, किती आवर्जून, आत्मीयतेनें विनूकडेच पहात होते ते डोळे. तें चित्र मोठें मोठें होत विनूच्या अगदीं नजीक येऊं लागलें...

“ इश्य-बसला आहेस काय नुसता ?—चहा नाहीं का ध्यायचा ?—रोज तीन वाजले कीं चहासाठीं कासावीस होतोस—ऊठ ! ” आई त्याच्या पुढ्यांत येत त्याला म्हणत होती. आईचा चेहरा पाहताच विनू गोघळून गडबडून उठला. त्याच्या हातून पडलेला अडकित्ता कोनाड्यात ठेवून आई आंत घरांत गेली. विनू वेड्यासारखा पहात राहिला. चेहऱ्यावरची प्रसन्नता, दृष्टीतला आपलेपणा—त्याला वाटलें होतें, यमूचाच फोटो मोठा होत त्याच्या समोर येत आहे. पण आई त्याला चहाला बोलवत होती !

स्टोव्हच्या आवाजांत, चहावरील वाफेवर विनूचा संग्राम पुन्हा सुरू झाला. निदान आईला तरी यमू आदडायला हवी होती ! कां नाहीं तिला आवडली यमू ?—अन् आपल्याला आवडली, ह्याचें तिला आश्चर्य कां वाटलें ? का आपल्याला आवडली यमू ?—

तो चहाचा कप संपवून बाहेर आला अन् अडकित्ता घेऊन परत खुर्चीत बसला. आता निराळाच गोंधळ त्याच्या मनात गुंता करूं लागला. यमू सर्वांना कां आवडली नाहीं या ऐवजीं आपल्याला कां आवडली हा प्रश्न त्याला भंडावूं लागला. इतरांचा संभ्रम आतां त्याला सतावूं लागला.

फोटोकडे न पाहतां तो तिचें रूप पाहूं लागला. हंसरी जिव्हणी, डाव्या कानाखालचा तीळ, कुरळेपणा,—सारें त्याला स्पष्ट दिसूं लागलें. तिचें हसणें, रुसणें, आसासून बोलणें, विश्वासानें वचन देणें, पुन्हां एकवार त्याला ऐकूं आलें. तिची पहिली भेट, तिच्या स्पर्शांतली संवेदना, तिच्या प्रेमांतली भव्यता—ती त्याला आवडली होती, ती त्याचीच होती ! पण तरीसुद्धां ती कां आवडली त्याला ? तीच कां आवडली ?—शेजारची मुशी, बाहिणीची मैत्रीण मोहनतारा, कविता करणारी कमल, आईच्या नात्यांतली नि लवकरच सांगून येणारी मंदाकिनी...यमूच कां आवडली ?

खुर्चीत बसणें आतां अशक्य झालें. अडकित्ता टाकून तो उठला. नि येरझान्या घालूं लागला. यमूखेरीज जगणें अशक्य आहे, तिच्याशिवाय इतर कुणा स्त्रीबद्दल प्रेमभावना वाटणार नाही, इत्यादि सर्व दिव्य भव्य गोष्टी सत्य आहेत, ह्यात संदेह नव्हता. पण सर्व मुलीतून नेमकी यमूच कशी हृदयांत शिरूं शकली, कुठल्या कारणानें तिच्यावर प्रेम जडलें, ह्या सोप्या समस्येचा त्यालाच उलगडा होईनासा झाला.

‘ आश्चर्य आहे—’ विनू पुटपुटला अन् थाबला. खुर्चीत अवघडत बसून अगर खोर्लीत येरझारा घालून मनांतला गोंधळ कमी होत नव्हता. विनूनें कोट चढवला, सायकल बाहेर काढली, अन् तो घराबाहेर पडला.

घरासमोरच्या माडीवर मुशी उभी होती; अन् रस्त्यावरून जाणाऱ्या वेणीवाल्याशी बोलत होती. मुशीला पाहतांच विनू सायकलवर बसतांना घडपडला. कसाबसा सायकल पिटाळत दुसऱ्या दिशेकडे पाहात तो निघाला. मुशी त्याची बालमैत्रीण होती. लहानपणीं दोघेजणें खेळलीं होती. भाडलीं होती. कित्येक वर्षे रोज घराबाहेर विनू सायकल काढीत असे, तेव्हां समोरच्या माडीत उभी राहून मुशी त्याच्याशी बोलें, हसें !...यमूशीं लग्न करणार हें तिला कळलें कीं, ती पण नाक मुरडणार ? आपल्या बालमैत्रीणीला आपली भावी पत्नी पसंत नाही पडणार ?—

...मग काय आपण मुशीशी लग्न करायला हवें होतें ?— खूप सुंदर आहे म्हणून ? आपली बालमैत्रीण आहे म्हणून ? विनूला हंसूं लोटलें. भातुकलीत नवरा झालें म्हणून आतां खराखरा पती व्हायचें कीं काय ?

सुशीची लहानपणापासून ओळख आहे तर यमू मागल्या जन्मापासून आपली आहे...

दोन वर्षांपूर्वी यमूची ओळख झाली तो प्रसंग त्याला आठवला. तिच्या वाड्यात त्याचा एक मित्र रहायला गेला होता. रस्त्यावर सायकल थांबवून त्याने जोशाचा वाडा कुठला म्हणून चवकशी केली तेव्हा एक चुणचुणीत तरुणी माडीवरून डोकावली. धावत आल्याने हालणारे तिचे वक्षःस्थळ सज्जाच्या कटड्याला रेलल्यामुळे दबलें गेले होते. ती म्हणाली, “इथेच !”—तो दिडी दरवाजातून आत गेला. दबलेल्या वक्षःस्थलातून तिच्या हृदयात शिरला...

विन् वेगाने सायकल पिटाळत होता. अन् त्याच्या दृष्टीसमोर जोशांच्या माडीवरून वाकून पहाणारी यमू दिसत होती. त्या दिवशी क्षणभरच ती तशी उभी राहिली, पण ती मूर्ती विनूच्या हृदयात कायमची कोरली गेली. ती दिसली, ती तशी दिसली, अन् त्याला प्रीतीचा साक्षात्कार झाला. त्याच्या हृदयाला तिने साथ दिली अन् दोघे वचनबद्ध झाली. दोन वर्षे झाली, पण अजन्हि प्रीतीच्या जाणीवेसरशी ती प्रथम भेट विनूला स्पष्ट आठवे. आत्तासुद्धा भर बाजारातून सायकलवरून जाताना त्याला तिची आकृति तशीच दिसत होती.

पण ती आकृति का आवडली आपल्याला ?—त्या दिवशी का एकदम भांबावलो ? अन् मग एकसारखी दुरदूर का वाटूं लागली ?— विनूने सायकलचा वेग कमी केला. एका हाताने खिशातला रुमाल काढून कपाळावरचा घाम पुसला. अन् बाजारचा रस्ता सोडून तो कॉलेजच्या दिशेकडे वळला. सज्जात यमू दिसली म्हणून आवडली ? सुशी तर काय बारा वर्षे सज्जात सकाळ-संध्याकाळ उभी राहून आपल्याशी बोलते !—यमूच कां आवडली !—आईला ह्याचेच नवल वाटलें. बहिणीनाहि तेच कुतूहल वाटत आहे, सुशीलाहि तीच शंका येणार ! अन् आपल्यालाहि—खरेच, का आवडली यमू आपल्याला ?—विनूचा विलक्षण गोधळ उडाला. रस्त्यावरचे खड्डे व गर्दी; डोक्यातला गोधळ नि गुंता !—त्याला काहीच कळेना. तो मीठ्याने नकळत म्हणाला, ‘आश्चर्य आहे !’

सिनेमागृहापाशी गर्दी होती म्हणून विनू सायकलवरून उतरला. दुपारचा खेळ सुटला होता अन् लोक बाहेर पडले होते. रस्त्याच्या कडेला सायकल धेऊन विनू थांबला. त्याच्या जवळून अनेक स्त्रिया गेल्या. खूपशा तरुण मुलीहि त्यात होत्या. सुंदर, श्रीमंत, नटलेल्या, नजर खिळवणाऱ्या. पण कुठल्याहि स्त्रीजवळ, यमूजवळ आहे तें नव्हते ! काय होतें यमूजवळ ? का आवडली यमू एवढी ?—

अनेक तऱ्हेच्या तरुणीना पाहून विनूला आपल्या निवडीबद्दल समाधान वाटले खरें; म्हणूनच त्याचे रहस्य त्यालाच अधिक अज्ञात झाले. बोंचू लागले.

गर्दीचा जोर ओसरल्यावर विनू हजरस्त्यावर आला. सिनेमागृहासमोर लावलेली चादू चित्रपटाची प्रचंड जाहिरात त्याच्या नजरेसमोर आली. मिस मधुमालाचे चित्र आज बरेच वर्षांनी लागलें होते. मधुमालेच्या मोठ्या चित्राकडे विनू पाहू लागला. कॉलेजात असताना ह्याच नटीने त्याला वेड लावलें होते. मधुमालेचे प्रत्येक पिक्चर तो पुन्हा पुन्हा पाही. तिच्या अभिनयाने नि तिच्या सौंदर्याने तो मोहून गेला होता. इतर तरुणाप्रमाणे त्यानेहि तिचे अनेक फोटो जमवले होते. काहीं टूकेत, काहीं पुस्तकात, एकतर टेबलावरहि ठेवला होता. तारुण्यातली ती त्याच्या स्वप्नाळू मनाची आराध्यदेवता बनली होती. प्रेम करावे तर अशा अप्सरेशी—

मधुमालेच्या फोटोकडे पहाताच विनूला तो सारा खुळेपणा आठवला. अन् हंसू लोटले. वयात आल्यावर वादू लागणारें वेड; अलभ्य वस्तूसार्ठी झेप घेणारी वृत्ति. आता मधुमालेची आठवणहि उरली नव्हती त्याला ! तिचे चित्र लागले आहे हेहि त्याला ठाऊक नव्हते. तिचे जवळचे फोटोहि कुठे गहाळ झाले होते. टेबलावरचा बरेच दिवस होता, पण त्या जागी आता यमूचा फोटो विराजू लागला होता.

मिस मधुमाला अन् यमू जोशी. काय साम्य असणार दोघीत ?— समोरच्या चित्रातल्या सौंदर्याचा शतांशहि यमूंत नव्हता. अन् तरीहि आज ती अधिक आकर्षक वाटते. मधुमालेच्या मोहाबद्दल आता आपलीच कीव येते. यमूने कसली भरळ पाडली आपल्याला ? का आपण यमूला पसंत.

केली !—विन् वेड्यासारखा मधुमालेच्या चित्राकडे पाहू लागला. पूर्वी एकांतात तिचा फोटो जवळ घेऊन तो निरखून पाहात बसे. आज रस्त्यावर उभे राहून तो तिचे भिंतीवरील भडक चित्र कसाबसा पाहात होता. तिचा गोंडस नाजूक चेहरा, कपोलाजवळची लाली. डाव्या कानाखालचा तीळ. काहीं काळ तो तीळच त्याला दिसत राहिला. नुसता निळ्या रंगाचा ठिपका दिलेला तीळ !

तो एकाएकी भानावर आला. रस्त्यावर आपण एकटेच उभे आहोत हे ध्यानात येऊन त्याला स्वतःची शरम वाटली. सायकल ढकलीत तो पुढे झाला, केव्हांतरी सायकलवर बसला अन् कुठल्या तरी रस्त्याने निघाला. ओळखीचाच रस्ता होता, पण आपण कुठून चाललो आहोत ह्याची विन्ना नक्की जाणीव नव्हती. यमू आपल्याला का आवडली हे त्याला शोधून काढायचे होते व ते सांपडेलसेहि वाटत नव्हते. म्हणूनच त्याचा गोंधळ वाढला होता. अन् ओळखीच्या वाटेने तो आधळ्यासारखा उगाचच भटकत होता.

तो कितीतरी वेळ चालला होता. दोन वर्षे तो प्रेम करीत होता अन् त्या काळातल्या साऱ्या खुणा त्याला स्मरत होत्या. पाहली ओळख, पहिले पत्र, पहिली सहल—अन् रोजची हुरहूर, रोजच्या शपथा !—पण यमू आवडलीच का हे कळत नव्हते. लोकांना वाटणारा वेडा प्रश्न आतां त्यालाच सुटत नव्हता. हा प्रश्नच अप्रस्तुत आहे असे एकवार वाटे, अन् मध्येच अवघड कोड्याने त्याचे हृदय फाटून निघे. एकदां वाटे, उत्तर हृदयांतच अगदी जवळ आहे; अन् तरीहि क्षितिजापलीकडून हुडकून आणण्याइतकं अशक्य वाटे.

कॉलेजजवळ टेकडीशी तो पोचला. संध्याकाळ झाली होती नि संथ वारेहि सुट्टे लागले होते. सायकल खालीच ठेवून तो टेकडीवर चढला. इकडे तिकडे हिंडत तो उंचावरच्या एका कातळावर बसला. आजूबाजूला बरेच शात होते. दूरवरचे कॉलेजचे पटागण स्पष्ट दिसत होते. त्या मागची कॉलेजची इमारत, ते सभागृह, त्याच्या बाजूचा इंग्रजीचा वर्ग...

विनूला कॉलेजचे दिवस आठवले. इंग्रजीच्या तासाला तो त्या वर्गात खिडकीशी बसत असे. कितीतरी दिवस झाले त्या गोष्टीला. इंग्रजीचे प्रोफेसर ब्राउनिगचें काव्य शिकवीत. त्याच्या रसाळ वार्णातून ब्राऊनिगच्या प्रेमगीतांचा अर्थ उलगडू लागला की सारे विद्यार्थी मंत्रमुग्ध होत. त्या काव्याने व त्या शिकवण्याने कविता करायचा छंद जडला. अन्—अन् खुद्द तास चालू असला की, समोर कवितेच्या ओळी सरकू लागत अन् त्या झिरझिरीत पडद्यातून दूरवर दिसणारी टेकडी नजरेपुढे नाचू लागे. विशाल आकाशानें मिठीत धरलेली नुक्तीच वयांत आलेली ती टेकडी. त्या टेकडीवर ब्राऊनिगच्या प्रेयसीसारखी एक अस्पष्ट आकृति उमटू लागे. गोड, गोडस, धूसर, धावती ! बालिश पण प्रेमळ. कुरळ्या केसाची, पण प्रशात चेहऱ्याची. स्वप्नातली, पण स्पष्ट दिसणारी.

टेकडीवर बसून विनू आज कितीतरी दिवसानी त्या वर्गाची ती खिडकी पाहायचा यत्न करीत होता. कितीतरी दिवसांनी त्याला ते दृश्य आठवलें होतें. काव्यानें भारलेला तो विनू, ब्राउनिगच्या कवितेनें मुरलीसारखी भरलेली जादू, त्या तरुण मनाच्या स्वप्नाळू डोळ्यांना दिसणारी ती प्रेयसी—कुठे गेली ती कल्पना, कुठे गेली ती आकृति ! ह्या कातळावर तो यमूला घेऊन आला होता. इथेच त्याच्या आणाभाका झाल्या. काय झाले सारें ?—ब्राउनिगच्या काव्यपंक्तीनें उजळलेली ती स्वप्नमूर्ती कुठे विरली ?—अन् ही यमू जोशी नावाची आपण लिहिलेली भावगीतें सुद्धा गाऊं न शकणारी मुलगी कशी प्रकटली—? का आवडली यमू ?

टेकडीवर डोकें धरून तो एकटाच बसला होता अन् इमारतींतल्या खिडकीकडे भात्रावून पहात होता. खिडकीच्या गजाआड अडकलेल्या कॉलेजकुमार विनूने यमू भेटायच्या कितीतरी आर्धी ती मूर्ति टेकडीवर स्पष्ट पाहिली होती. आज तो विनू मोठा झाला होता, टेकडीवर येऊन पोचला होता, यमू त्याच्या हृदयांत कायमची कोरली होती. अन् त्या स्वप्नाळू वयातल्या काव्यकल्पनेशी साम्य शोधण्याचा यत्न करीत आता हा सभ्रमांत सापडला होता. काय केले आपण ?—यमू एवढी का आवडली ?—काय दिसले तिच्यांत ?

कातळावरची संध्याकाळ विनूला सतावू लागली. त्या एकांताचा त्याला त्रास होऊं लागला. खुर्चीत अवघडून बसल्यासारखें ह्या मोकट मोकळ्या जागी त्याला वाटू लागलें. मनांतली शंका घड्याळाच्या टिकटिकीसारखी दंश करू लागली. दुःख अन् संताप ह्याच्या सीमा न सोडता त्याच्या प्रश्नाचा प्रवाह सारखा पुढे जात राहिला.

अखेर तो तेथून उठला. खाली उतरून त्याने सायकल उचलली व तो सायकलवर चढला. पुन्हा ओळखीच्या रस्त्यानें अनोळखी इसमासारखा तो जाऊं लागला. त्याच रस्त्यानें पुन्हा पुन्हा तो भटकत राहिला. जी यमू त्याचीच आहे, जिच्यावर तो सारें आयुध्य ओवाळून टाकायला सिद्ध झाला आहे, जिच्या प्रेमाची त्याला साक्ष पटली आहे, ती कां आवडली ही साधी समस्या त्यालाच सुटत नव्हती. इतराचा मग काय दोष ? श्रीमंती, सौंदर्य, विद्वत्ता, कलागुण ह्याच कसोटीनें सारे पहाणार. अन् हें सारे सामान्य असलें तर त्यानाहि आश्चर्य वाटणार, प्रश्न पडणार !—पण आपल्याला ? तिच्याजवळ काही असामान्य नसूनहि ती आपल्याला आवडली, आपली वाटली. जणू काहीं जन्मोजन्मींची सोबतीण आहेसं भासलें. पहिल्या भेटेंत ओळख पटली नि हृदयाची गाठ बसली. पण हें सारें काय आहे ? का आवडली ती ? कां हे सारे भास झाले ?—

विनू विलक्षण गागरला. त्याचें आश्चर्य अधिकाधिक वाढू लागले अन् त्याचे पाय यमूच्या घराकडे वळले. सायकल दारात ठेवून तो घरांत आला. यमू घरांत आहे असे कळल्यावर त्याच्या छातीत धडधडलें. तो आंत घरात गेला. स्टोव्ह पेटविण्यांत यमू गुंतली होती. तिला तेशी ओझरती पाहतांच विनूला भ्रान्तक आईची आठवण झाली ! आईला का नाही आवडली ही ? - पण आपल्यालाच का आवडली ही ? त्याला अगदीं उमजेना. यमूच्या सान्निध्यांत हें कोडें सुटलेसं वाटलें होतें. पण यमूभोवतीं प्रशांत चेहऱ्याची आई, सज्जांतून सदैव बडबडणारी बालिश सती, निळ्या तिळाची मादक मधुमाला, कॉलेजच्या कातळावर अवतरलेली काव्यमूर्ति—सान्या फेर धरून तोच सवाल करीत होत्या, कां आवडली यमू ?—

तेवढ्यांत यम्ने त्याच्याकडे पाहिलें व मोहक हास्य केलें. संध्याकाळच्या सावल्यामुळें तिची काया धुसर भासत होती. अन् स्टोव्हच्या लालसर उजेडानें तिचा मुखडा उजळून निघाला होता. हीच हृदयाची राणी. हीच जन्मोजन्मीची जोडीदारीण. पण—पण—आपल्या प्रेयसीकडे पाहात विनू विरमयानें विलक्षण व्याकुळ होऊन कसाबसा बाजूच्या खुर्चीत बसला...

अरुणा कितीतरी वेळ निश्चल उभी होती. थरथरणाऱ्या जिव्हणीची रेषा वक्र होत होती, अन् रुदावलेल्या डोळ्याच्या कडा पाण्याने भरत होत्या. मग एकाएकी ती आवेगाने उद्गारली, “ नाना, तुम्ही सारे जा पुण्याला ! मी नाही येत. मी राहीन इथे एकटी—”

नाना हातातल्या होल्डॉलचा घट्ट पट्टा सैल सोडून प्रश्नाकित मुद्रेने अरुणेकडे पाहू लागले. आईला, मधूला, बेबीला—साऱ्यानाच विलक्षण आश्चर्य वाटले. फिरकीचा तांब्या, लुगड्यांच्या घड्या, भरलेल्या टुका, पोत्यातील भांडीं—सारे सामान तसेच टाकून सर्वजण अरुणेकडे पाहू लागले.

अरुणेला ह्याची अर्धवट जाणीव होती. आपण वेड्यासारखे बोलत आहोत हे तिच्यासारख्या पंधरा-सोळा वर्षांच्या मुलीला समजत होते. तरीपण तिच्या मनाचा निश्चय झाला होता. हे दिव्य तिला करायलाच हवे होतें. तिने नाही केले तर कसे होणार ?—नाना बोलायच्या आतच तिला उमाळा आला, अन् ती म्हणाली, “ खरंच मी नाही येत-मी राहीन इथे—”

आई एकदम पुढे होऊन म्हणाली, “ वेड लागल्य काय तुला ?—इथे कुठे राहणार अन् कशाला राहणार ?—सर्वांनीच जायचंय आतां पुण्याला कायमचं !—अन् तू कशाला इथे राहणार ?—”

नानाना तिच्या वागण्याचा अर्थ उमजला नाही. तरीहि ते हसले, नि म्हणाले, “ दुपारपर्यंत तर नाचत होतीस जायचं म्हणून ?...ओ—खुळी कुठली—कांहीतरी डोक्यात घेऊन बसते !—सगळ्यांनी जायचं आतां—

तिथें जागाहि छान मिळाली आहे. अन् केवढ्या मुष्किलीनी तुला हुजुर-पागेंत प्रवेश मिळाला आहे—”

अरुणेला उमाळे अनावर झाले. रडक्या स्वरात ती म्हणाली, “नको ती हुजुरपागा—आमची इथली शाळाच चागली आहे—नाहींतर काय हो, नाना!—मी इथनं गेले म्हणजे ह्या शाळेंत गॅदरिंगमध्ये गाणं हो कोण म्हणेल?—अन् माझ्या मैत्रिणींना किती वाईट वाटलं आज मी जाणार म्हणून!—सुशी तर बिचारी उद्यापासून एकटी अभ्यास करणार—एकटी शाळेंत जाणार—”

आता नानाना उमजलें. पण न हसता ते म्हणाले, “असं-अस-! म्हणून तुम्हाला इथे राहायचय होय?—अग, पुण्याला लागेल तेवढ्या मिळतील की मैत्रिणी—जा, जाऊन झोप आता—दमली असशील—”

आईने एक सुस्कारा सोडून भितीवरच्या तसविरी काढीत म्हटलें, “खालच्या खोल्यातून काहीं राहिलंय का बघून ये—नि मग झोप!” अरुणेला रडूं येईना. राग मात्र आला. आपली भावना कुणीच ओळखेना ह्याचा संताप आला. ती जिना उतरून ओटीवर आली अन् शून्यपणे उभी राहिली.

खरंच, तिला हें गांव, ही शाळा, हें घर सोडणे जिवावर आलें होतें. आपण गेल्यावर इथे काय दशा होईल! शाळेंत मैत्रिणींना एकटे एकटे वाटेल. बिचाऱ्या पोरी!—एकेकीच्या आठवणीने अरुणेचा कंठ दाटून आला.

तसेंच हें घर नि ही बाग. सकाळीं मोगरीची फुलें कोण तोडणार?—दारापुढें रांगोळी कोण घालणार?—मी गेल्यावर किती उदास दिसेल सारें?—अरुणा घरभर खिन्नपणें पाहूं लागली. कोपऱ्यात बसलेली मांजरी पाहून तिला पुन्हा उमाळे आले. भाटीला कोण दूध घालील—अन् कोण सारखे लाड करीत बसेल? अरुणेनें मांजराला उचललें नि छातीशीं धरलें. डोळे मिटून ती स्वस्थ उभी राहणार तेवढ्यांत समोरून विसू आलेला तिला दिसला.

विसूला पाहताच अरुणेनें मांजराला ढकलून दिलें. विसू तिच्याकडे येत म्हणाला, “तयारी झाली सारी—?”

“ बहुतेक—आई नि नाना वर बाधाबाध करताहेत—”

हातांतली हॉकी-स्टिक् ऐटीत फिरवीत विसू म्हणाला, “ चैन आहे बुवा !—”

अत्यंत आश्चर्यचकित होऊन अरुणा म्हणाली, “ चैन ? कसली ? ”

“ आता काय, तुम्ही पुणेकर होणार !—हुजुरपागेत जाणार—दोन वर्षांनी मॅट्रिक होऊन कॉलेजात—”

“ मग त्यात चैन कसली ? तंसुद्धा पुढल्या वर्षी होशील मॅट्रिक. अन् मला पुण्यापेक्षा इथेंच बरं वाटतं—”

“ छत्—आत्तां म्हणते आहेस; तिकडे गेलीस की—”

“ नाही रे, विसू,—मला तिथे करमायचं नाही. तुमची सर्वांची राहून-राहून आठवण येईल. मी गेल्यावर तुम्हांला कसं राहवेल रे एकटं ?—”

“ त्यात काय आहे ? ” विसू म्हणाला. तेवढ्यात नानानीं त्याला हाक मारली म्हणून तो घाईने वर गेला.

विसू गेल्यावर अरुणेला ब्रह्मांड आठवले. किती प्रेमळ स्वभावाचा बालमित्र हा !—असा शेजारी शोधूनही सापडायचा नाही. अन् बिचाऱ्याला आता यायला आमचे घर नाही यापुढे. एकटा शाळेला, खेळायला जात जाईल, अन् एकटा राहिल सारा दिवस !—

अरुणेला वाटले, पुन्हा एकदा जाऊन नानाना सागावें कीं, मी राहणार एकटी ! हे गाव, हे घर, हा विसू सोडून मला जगणें अगदीं अशक्य आहे.—

×

×

×

अरुणा पुण्याला आली. नवे बिन्हाड नीट लागले. हुजुरपागेत ती लवकरच रमून गेली. नवे गाव, नवे घर, नव्या मैत्रिणी—दिवस कसे जात होते ते कळतहि नव्हतें. अरुणा मोठी झाली. मॅट्रिक झाली. आई—नानाना अरुणेचें किती कौतुक करूं नि किती नको असें झालें होते. अरुणेला कॉलेजमध्ये किती बागडूं नि किती नको असें झालें होते—

कॉलेजमध्ये ती सर्वांना आवडे. मुलाना—अन् मुलींनासुद्धां !—कुरूप मुलीशीसुद्धा तिची मैत्री असे. अन् रद्द प्रोफेसरच्या तासालासुद्धां ती मनःपूर्वक लक्ष देई.

तशातच तिच्याजवळ असलेला गाण्याचा गुण !—संमेलनाचा चिटणीस केशव काटदरे अरुणेला आम्रहानें म्हणाला, “ मिस्र सुखात्मे, तुम्हीं गॅदरिंगमध्ये भावगीतं म्हटली पाहिजेत. नाहीतर गॅदरिंग होणार नाही—” अरुणेला खूप लाजल्यासारखें झालें. आपण गाणें म्हटलें नाही तर गॅदरिंगच होणार नाही ?—एवढी तयारी फुकट जाईल—अन् सारे हिरसुसले होतील ? अरुणेने तात्काळ संमति दिली.

पण मग सुधा शिरोळे तिला सागूं लागली, “ काही ऐकूं नकोस त्या काटदरेचं ! एक नवरचा लफंगा आहे. पोरींच्या पुढें पुढे करतो — !” अन् कुमुद रेगे नि सरल शिर्के तेच म्हणाल्या. कुणाहि मुलीचे त्याच्या-बद्दल चागलें मत नव्हते. अरुणेच्या वाड्यातल्या बंडू साखरपाडेनेसुद्धा सुचवले, जरा जपून !

अरुणेला काय करावें कळना ! ती गाण्याच्या तालमीला जात होती. नाही कसे म्हणायचे तेंच तिला कळना. अन् केशव चागला वागत असे. तिला खुर्ची मिळत असे. तबलेवाल्याला नीट वाजवायची ताकीद मिळे. एकदोनदा तर घसा साफ राहावा म्हणून अरुणेला मुठेच्या वड्यादेखील दिल्यान् त्यानें !—

किती साधा नि चागला होता केशव !—उगाच सारीं नावें ठेवतात बिचाऱ्याला—

अन् मग अरुणेने संमेलनात सुंदर भावगीतें म्हटलीं : “ निराजन पडलें तबकांत ” अन् “ तुजवीण सखे मज कोणी नसे.”

सारींजण खूप झालीं. अन् केशवनें कृतज्ञतेनें अरुणेचे आभार मानले. अन् तिला छोटीशी फोटो-फ्रेम नजर केली.

दोघाचें एकमेकावर प्रेम जडलें होतें.

कॉलेजचा तास बुडवून टेकडीच्या माथ्यावर अरुणेची प्रेमयाचना करतांना केशव म्हणाला, “ आपण पुढचं काहीं ठरवण्यापूर्वीं मला कांहीं गोष्टी सांगावयाच्या आहेत तुला. तुला अंधारांत ठेवायची, फसवायची माझी इच्छा नाही. शुद्ध मनाने मी तुला सारं सांगतो. मला लोक ‘ लोफर ’ म्हणतात. मी मुलींशीं लवळपणानं वागतों, त्यांना फसवतो—”

अरुणा त्याला अडवून म्हणाली, “ मला ठाऊक आहे सारं—

केशव चकित होऊन तिच्याकडे पाहू लागला. अरुणा अचलपणे म्हणाली, “ मला ठाऊक आहे. सारं जग तुला शिव्या देतं—वाईट म्हणतं. कोणी तुला जवळ करीत नाही—आपलं म्हणत नाही. मला माहीत आहे. पण, केशव, जगाने तुला टाकले तरी मी आहे तुझ्याजवळ—! मी तुला असं एकाकी राहून देणार नाही. लोक नाही-नाही ते खोटं नाटं बोलतात. तुला काय वाटत असेल ह्याची त्यांना कल्पनासुद्धा होत नसेल—”

केशवचे आश्चर्य अजून उतरले नव्हते. अरुणेचे कोमल नि काळे डोळे इतके भारावलेले त्याने पूर्वी पाहिले नव्हते. किती स्निग्धपणे ती पाहत होती अन् किती आत्मीयतेने ती बोलत होती ! त्याच आवेगात ती केशवला बिलगून म्हणाली, “ फार त्रास होतो ना रे तुला ! विचारा-माझा-माझा केशव ! मी तुला सोडून नाही जायची ह कुठे—”

×

×

×

केशवची कड घेऊन जगाशी सामना द्यायचा निर्धार केल्यापासून अरुणा अत्यंत आनंदात होती. घरच्या लोकाना कसलीहि गंधवार्ता नव्हती, तरी अरुणेला त्याची पर्वा नव्हती. ‘ सागूं कधीतरी—नाना नाही म्हणायचे नाहीत !—’ त्याच तालात ती मैत्रिणीचीही उपेक्षा करी. कुणी कुत्सितपणे बोललेले पाहिले की तिला अधिकच अवसान चढे, अन् आत्यंतिक अनुकंपेने ती केशवला जास्तीच जवळ करी.

असेच दिवस गेले अन् एकदा ती अशीच केशवकडे निघाली. आपल्याच नादांत बसमधे बसली असता तिला एकाने चिमटा घेतला. आजुबाजूचे लोक गुरकावून त्या तरुणाच्या अंगावर आले. पण अरुणा म्हणाली, “ छे-छे माझ्या ओळखीचा आहे हा. विश्वास वाटवे !—विसू !”

अन् मग ती विसूबरोबर बसमधून उतरली. विसूचा विनोदी स्वभाव कायम आहे हे तिला पुरेपुरे पटले होते, अन् विसूवर सारे उतारू चढाई करून आले तेव्हां तो भेदरून आपल्याला बिलगला हे तिला राहून-राहून आठवत होतं.

फुटपाथवरच उभे राहून तिने विचारलें, “ किती दिवसानीं भेटलास, विसू !—अन् इकडे कधीं आलास ?—”

“ गेले दोन महिने आहे मी इथें—”

अरुणेला आश्चर्य वाटलें. फुटपाथच्या कडेला होत ती म्हणाली, “ दोन महिने ?—अन् आमच्या घरी आला नाहीस ?—”

“ येणार होतो—पण कामांत होतो जरा—”

“ कसल्या कामात ?—काय करतोस तूं सध्यां ?—”

“ रेशनिंग ऑफिसांत नोकरी धरली आहे—”

“ नोकरी ?—”

“ बाबा वारले तुला समजलं असेलच. एकदम जबाबदारी अंगावर पडली. सुशी, कुमी नि तारी—तिघींची लग्नं, बाळूचं शिक्षण, खेरीज आई आहेच ! शिक्षणाला रामराम ठोकून आता पैश्याच्यामार्गे—”

विसू मोठे नि खोटे हंसला. अरुणेला रडूं कोसळायची पाळी आली. दुसरी बस त्यांच्यासमोर थांबली नि घंटा वाजवून पुढे निघून गेली. अरुणेला खिन्न नि शून्य वाटूं लागले. ती म्हणाली, “ राहतोस कुठें ?—”

“ मी एकटाच आलो आहे सध्या. जागा कुठे मिळते आहे ? एका मित्राकडे रात्री झोंपायला असतो; अन् दिवसभर कुठेंतरी—”

“ आमच्याकडे ये ना राहायला—” अरुणा आवेगानें म्हणाली.

विसू हसून म्हणाला, “ तुमच्याकडे ?—अग, गांवांतली लहानपणची मैत्री ! कोण कुणासाठीं झीज सोसतो ?— तें जाऊं दे रडगाणं ! तूं सांग तशी हकीगत. तुझं कॉलेज काय म्हणतंय ?—”

अरुणेला आपल्या आयुष्याची लाज वाटूं लागली. विसू इतक्या हलाखीनं दिवस काढतो आहे अन् आपण चैन करीत जगतो, फॅशन करतो, कॉलेजांत जातो, प्रेम करतो—

शी—शी—

ती घाईघाईनें म्हणाली, “ माझं जाऊं दे रे !—तुझ्याबद्दल सांग आणीक—”

“ माझं कसलं रडगाण, मी पूर्वीचा विसू राहिलो नाहीं आतां अरुणे—”

“ असं कसं ?—तू पूर्वीचाच आहेस, पूर्वीचा होशील पुन्हा !—आज तुझ्यावर संकटं आलीं आहेत, पण—”

“ तुझ्यासारखं कुणी असं धीराचं बोललं म्हणजे बरं वाटतं. हुरूप येतो. बरं पण मी जातो—ऑफिसला उशीर झाला तर—” बाजूने येणारी बस पकडायला विसू धावू लागला. अरुणा ओरडून म्हणाली, “ आमच्याकडे ये—माझ्याकडे ये—”

अन् विसू दिसेनासा होईपर्यंत ती बसकडे पाहत उभी होती. बस गेल्यावर ती भानावर आली. तिला एकदम उदास, उजाड वाटू लागले. खिन्नपणे ती घराकडे परत निघाली. विसूची वाक्ये तिला राहून—राहून आठवत होती. “ एकदम जबाबदारी अंगावर पडली...एकटाच आहे सध्या...तुझ्यासारखं कुणी धीराचं बोललं की हुरूप वाटतो...तुझ्यासारख कुणी...”

×

×

×

कॉलेजला उन्हाळ्याची सुट्टी लागली तेव्हां ह्या खेपेला अरुणेला वाईट वाटलं नाही. कॉलेजची दगल शात होणार, मैत्रिणींच्या गाठीभेटी थांबल्या जाणार, केशव परगार्वी जाणार—ह्या सान्या गोष्टींबद्दल अरुणेला फारसा खेद वाटला नाही. सुट्टी झाल्याबरोबर ती विसूसाठी जागा शोधत हिडू लागली.

पुण्यांत जागा मिळणें महाकठीण झाले होते पागडीला पैसे कुठले आणायचे अन् वशिले तरी कुणाचे लावायचे ?—वणवण करून नि विचार करून अरुणेचे डोके फिरायची पाळी आली. अन् जागा मिळाली तरी इतर अडचणी कमी होत्या काय ? थोडक्या पैशात सारे भागलें पाहिजे. पुन्हा मिन्हाड केले नाही तर खानावळीतलें कळकट अन्न खायचें. म्हणजे प्रकृतीची पुरी परवड !—

स्वतःच्या दैवाच्या फेऱ्यात विसू सांपडला होता. अन् त्याच्याभोवतीं अरुणा पिंगा घालत होती. दिवसभरच्या दगदगीने दोषेहि दमत; अन् संध्याकाळीं दूरवर कुठेंतरी एकांतांत बसत.

असल्या एकांतात विसूच्या वृत्ती टवटवीत होतात हें अरुणेनें ओळखलें होतें. आपल्या आधारानें विसूचें आयुष्य फुलून निघतें आहे ह्याचा तिला अभिमान वाटूं लागला. ह्या सरळ, प्रेमळ, अचपळ, जीवाला जीव लावून आपण जगवला पाहिजे असे अरुणेला बजावून वाटत होतें.

अन् केशवची नि तिची कहाणी सागूनसुद्धा विसूनें निःशंकपणें तिच्या प्रेमाचा स्वीकार केला तेव्हा तर तिला सारे जग तुच्छ वाटूं लागलें. विसूशी लवकर लग्न करायचें अन् त्याच्या धडपडणाऱ्या आयुष्यात त्याला साथ द्यायची, त्याचा दुःखभार हलका करायचा आणि त्याच्या निरागस वृत्ती टवटवीत ठेवायच्या—हें एकच तिला डोळ्यापुढें दिसत होतें. त्यासाठीं वाटेळ ते दिव्य करायची तिची तयारी होती.

नानाना तिनें आपला निश्चय सांगितला. आईबापाशीं, साऱ्या जगाशी बंड करायची तिची तयारी होती. पण तिची कल्पना होती त्यापेक्षा नाना अधिक समजस होते. ते म्हणाले, “ छान ! विसू काही वाईट नाही. लहानपणचा दोस्त आहे तुझा—अन् बाह्य गोष्टीना न भुलून तूं त्याच्यासह—”

अरुणेला आनंद झाला, आश्चर्यहि वाटलें. नानाची विसूला विशेष सहानुभूति असेल ह्याची तिला कल्पनाहि नव्हती. पण अधिक विचार करायची तिची इच्छा नव्हती. विसूच्या एकाकी जीवनांत त्याचें जोडीदार व्हायचे इतकेच ती ओळखीत होती. नाना विसूला जीवनाचे तत्त्वज्ञान सागत होते. तेथून तिनें विसूला ओढलें. म्हणाली, “ सदा गंभीर बोलणीं पुरे झालीं. आपण सिनेमाला जाऊं. पुण्यांत येऊन सहा महिने झाले, पण अजून तूं एकदांहि सिनेमाला गेला नाहीस. चल ना—”

दोघेहि बसमध्ये बसलीं नि सिनेमा थिएटरकडे निघालीं.

बसमध्ये अरुणा विसूला चिमटे घेत होती. साऱ्या जगाकडे नाक उडवीत होती.—

थिएटरपार्शीं तोत्रा गर्दी होती. अरुणेनें पर्समधून पाचाची नोट काढली. ती विसूला म्हणाली, “ बॉक्सचीं तिकिट काढ ह—”

पाचाची नोट मुठींत पकडून विसू घाईनें गर्दीत घुसला. लोकाची दाटी फार होत होती म्हणून अरुणा बाजूला कोपऱ्यांत जाऊन उभी राहिली.

लोक गलका करीत होते, गुणगुणत होते. सारें आनंदाचे, उन्मादाचें वातावरण पसरले होतें. त्या बेहोष जगांत विसू वेड लावणाऱ्या आनंदानें तिकिटे काढीत होता. त्या भरलेल्या आनंदी जगात तो एकरूप होत होता.

अरुणा एकटी अवघडून उभी होती. ती गर्दी, ती जत्रा, ती रगेळ दुनिया तिला नको वाटूं लागली. हळूहळू ती रस्त्यावरून दूरवर पाहू लागली. कितीतरी वेळ ती तशीच निश्चल उभी होती.

तेवढ्यात विसू वेगानें आला नि हातांतलीं तिकिटे दाखवीत म्हणाला, “चल, अरुणा—”

अरुणा दचकली. मांवावली. तिला काहीं सुचेंना. विसू वेड्यासारखा तिच्याकडे पाहू लागला. अरुणेची जिव्हणी थरथरू लागली. डोळ्याच्या कडा पाण्याने भरू लागल्या. मग एकाएकी ती आवेगानें उद्गारली, “नको— विसू, नको !—आपण सिनेमा पाहणार, चैन करणार; पण तिकडे केशव एकटा आहे !—तो विचारा काय करीत असेल ? आयुष्यभर काय करील ? —त्याला जन्मभर एकाकी, दुःखी राहावं लागेल—नको, विसू—”

खरकट्याची भाडी हौदापासून थोडीशी डाव्या बाजूला घेतली की, मागल्या मोडक्या दरवाज्यातून रस्त्यापालिकडची इमारत नीट दिसू शकते.

दुपारी साडेअकरा वाजता शांतीने खरकट्याची भाडी हौदापासून थोडीशी डाव्या बाजूला घेतली आणि मागल्या मोडक्या दरवाज्यातून रस्त्यापालिकडची इमारत ती नीट निरखू लागली. ही वेळ हौदावर भाडी घासायला मोठी छान असे. सकाळी दहा-साडेदहापर्यंत मुलाची नि पुरुषमाणसाची हौदावर चिमण्यासारखी स्नानं व्हायची, अन् नंतर सावकाश बारा-साडेबाराला त्रिहाडातल्या बायका खरकटी भाडी घेऊन कावळ्यांसारखी कटकट करीत हौदावर जमा व्हायच्या. या दोहोंच्या मधली ही वेळ मोठी शांत नि सोयीची. मापांची, वासूची, जनुची, सुशीची-सारी खरकटी भाडी हौदापासून थोडीशी डाव्या बाजूला ध्यावी आणि मागल्या मोडक्या दरवाज्यातून रस्त्यापालिकडची इमारत निरखीत बसावं.....

हौदावर हजर नसलं तरी शांतीचे सारे विचार सारखे त्या इमारतीकडे धावत असत. तिथे केव्हा केव्हा काय काय चाललं आहे हे तिला चांगल पाठ झालं होतं-परिचयाचं झालं होतं ! तरीहि ती तीनतीनदां हौदावर येऊन त्या इमारतीकडे पहात राही. सकाळच्या प्रहरी प्राजक्ताची फुलें वेंचात ती इमारतीवर कोरलेलें इंग्रजी नाव चुकतमाकत वाची. कुठल्या तरी साहेबाचं अवघड स्पेलिंग असलेलं नाव होतं, अन् त्यापुढे ' कॉलेज '

असं लिहिलं होतं. प्रातःकाळच्या टवटवीत वातावरणात कॉलेजची ती भव्य अन् दिमाखदार इमारत पाहिली की शातीचे मन मग मोहून जात असे. आठ वाजतां नळावर पाणी भरायला याव तेव्हा इमारत झाडून साफ होई, वर्ग उघडलेले असत अन् सार स्वागताला सज्ज असे. दहा वाजता भाडी विसळून न्यार्वीत तेव्हा समोरच्या रस्त्यावरून विद्यार्थ्यांचे तुरळक थवे दृष्टीस पडू लागत. व्हराड्यांत एखादा प्रोफेसर घाईने जातांना नजरेस पडे. पुस्तकाचे गळे कुटून कुठे जात. नोटोसबोर्डापार्शी मुलांची गर्दी दिसे. अन् सायकलच्या घटाचे, मुलाच्या आरोळ्याचे, हंसण्याचे, शिट्ट्याचे आवाज मुरू होत. घाईघाईने जेवण आटोपून नि मामा कचेरीला अन् मुल शाळेला गेलीं की खरकटी भाडी उचलून हौदावर धावावं, तेव्हा साडेअकराचा सुमार झालेला असायचा. पहाटे प्राजक्ताचं झाड शेड्यापासून बुंध्यापर्यंत—अन् भोवतालीं जमिनीभरदेखील फुलानीं डवरून जावं, तस आत्ता कॉलेजचे सारे मजले, जिने, व्हराडे—अन् भोवतालची बागदेखील विद्यार्थ्यांनी गजबजून गेलेली असे. हातातलीं खरकटी भाडी हौदापासून थोडीशी डाव्या बाजूला ध्यावी, अन् मागल्या मोडक्या दरवाज्यातून रस्त्यापालिकडची इमारत आसासून पहात बसावं.—

हौदापासून जरा डाव्या बाजूला भाडी नेताना शातीची नजर कॉलेजातल्या असंख्य चेहेऱ्याभोवतीं घोटाळत हिडूं लागे. भाड्यावरचे मामाचे दि. ग. टेकणे हे कसल्यातरी शिबीसारखे वाटणारे नाव राखेनें साफ करताना मनोहर घाटे हे कुठल्यातरी उखाण्यात फुल्याची जागा धेतील असे शब्द तिच्या ओठावर नाचू लागत. दि. ग. टेकण्यांचीं टीगभर भाडीं तशींच रहात अन् व्हराड्यातल्या दाटीत मनोहर घाटेची मूर्ति तिला दिसू लागे.

मनोहर घाटेला तिनें प्रथम पाहिला त्या क्षणापासूनच तिचा खरकट्या भाड्यातला जीव उडून गेला होता. व्ह. फा. च्या परीक्षेंत दुसऱ्यांदा नापास झाल्यापासून ती मामाकडे घरकाम करीत वेळ काढीत होती. मामाकडे तिला जाच नव्हता—त्रास नव्हता!—शिकण्याची तिला मोठी हौस होती असंही नाही. अगर भाडी घासण्याऐवजीं घासलेलीं भाडीं फक्त

उच्चलून ठेवावी, किंवा भाडी विसळण्यापेक्षा स्वेटर विणावा असाही तिच्या मनात झगडा चाललेला नव्हता. मामा-मामी सागतील तस भावडात सामावून वागायचं एवढाच राजमार्ग तिला अवगत होता. पण हौदाच्या डाव्या बाजूच्या मागल्या दारातून कॉलेजपुढचा रस्ता तिला दिसला, अन् तिच्या विचारांना अनेक वाटा फुटू लागल्या. त्या मागल्या मोडक्या दरवाज्यात एक दिवस एक तरुण उभा राहून म्हणाला, 'माझं नाव घाटे, मनोहर घाटे. मी समोरच्या कॉलेजांत शिकतो. मला एखादी खोली हवी आहे भाज्यान--'

जवळजवळ वर्ष होऊन गेल होतं, तरी शातीला तो प्रसंग अगदी स्पष्ट आठवत असे. ओचे आवरून उन्हात गाद्या टाकायला ती बाहेर आली तेव्हा मनोहर घाटे आला होता. शाती लाजून आत पळाली, पण मग धीटपणे खिडकीतून पाहत राहिली. चाळीतल्या मामासकट साऱ्या पुरुषांनी नि मामीसद साऱ्या बायकानी मनोहर घाटेला वाटेला लावले. कॉलेजात शिकणाऱ्या अविवाहित मुलाला कुटुंब राहत असलेल्या चाळीत कुटली जागा?—शातीच्या हृदयात बिन्हाड ठेवून मनोहर घाटे तसाच परतला. चाळीतल्या रिकाम्या खोल्या कुटुंबवत्सल लोकानी भरल्या, हौदावरची गर्दीहि वाढली, अन् शाती खरकऱ्याची भाडी हौदापासून थोडीशी डाव्या बाजूला घेऊन मागल्या मोडक्या दरवाज्यातून रस्त्यापलीकडची कॉलेजची इमारत पाहत बसू लागली.—

जवळजवळ वर्षभर शातीचा हा क्रम चालू होता. मनोहर घाटे दुसऱ्या चाळीत राहू लागला का फुटपाथवर हिडू लागला ते शातीला कधीच कळलं नाही. ह्या चाळीकडे त्याने पुन्हा पाहिलेहि नाही, अगर त्या रस्त्याला तो कधी आलाही नाही. शातीला त्याचे दर्शन होई तें रोज साडेअकराचे सुमारास. खरकऱ्याची भाडी घेऊन शाती हौदापार्शी येई तेव्हां तो कॉलेजच्या व्हरांड्यात एका ठराविक कोपऱ्यांत उभा असे. परीटपड्याचा पायजमा, लोकराचा सुंदर कोट, वरच्या खिशात सरकवलेला रंगात रुमाल.—ठरलेला सुंदर वेष करून ठरलेल्या मोक्याच्या जागी तो उभा असे. अन् त्याला पाहात शाती भान विसरत असे. दोन्ही हात

भांड्याच्या टिगावर टेकलेल्या आणि दोन्ही डोळे मनोहरच्या मूर्तीकडे लावलेले. तिच्या हृदयात घडघडाट सुरू होई अन् घटेचे टोले होताच तो वर्गात गेला की तिचे डोके ठणकू लागे. मनोहर घाटे नाहीसा होई अन् दि. ग. टेकण्याचा संसार ती साफ करू लागे.

मामाच्या संसाराची उपस करताना शांती स्वतःच्या आयुष्यासबर्धी विचार करू लागली. हा विचार मामा-मामीने करावा असे इतके दिवस शांतीला वाटे. 'शाते, शाळा पुरे झाली आता. शाते, खरकटी भाडीं हौदावर ने; शाते, संध्याकाळ झाली—दिव्यात तेल भर; शाते, लवकर आटप, तुला पाहायला येणार आहेत.'—छे छे, आपल्या आयुष्याची वाट मामा-मामीनीं आखून द्यावी ह्याची शांतीला आता खंत वाटू लागली. तिच्या मनात गोधळ होऊ लागला. दिव्यात तेल भरताना साडू लागलं. कधीं नाहीं तें आता पुस्तकं वाचण्यात मन रमू लागलं. अन् कुणी पाहायला येणार असं कळल की—

मामानी आपल्याला सतरा लोकाना दाखवावं आणि कुठंतरी उजवून टाकायला घडघडावं ह्याचा शांतीला तिटकारा वाटू लागला. तिला लग्न करायचं होतं, आता तर तिला लग्नच करायचं होतं!—पण मामानीं वाटेल तो वाटेवरचा मनुष्य घरीं आणावा, मामीनं आपल्याला नटवून त्याच्यापुढे उभी करावी, ह्याचा तिला राग येऊं लागला. अन् स्थळं तरी कसलीं?—एक पोस्टातला कारकून, दुसरा कापड—दुकानांतला हिशेब ठेवणारा, तिसरा तर सायकलवरून दूध घालणारा, अशा सामान्य माणसांशीं संसार करायचा!—ह्याना पती म्हणून देवासारखा मान द्यायचा?—

शांतीची पतीबद्दलची मतं आतां तयार होतीं. नवरा आपल्या परिस्थिती-हून अधिक वरच्या दर्जाचा, आपल्याहून श्रेष्ठ, सर्वतोपरी श्रेष्ठ!—हे कारकून अन् दूधवाले शांतीसारखेच सामान्य वर्गीतले!—पण म्हणूनच त्यांनीं आपल्याहून निकृष्ट दर्जाच्या मुलीशीं विवाह करावा. एखादी खेडेगांवची, एखाद्या स्वंपाकिणीची—किंवा कोण असेल ती!—अन् शांतीने !...

खरकट्याचीं भाडीं हौदापासून थोडीशीं डाव्या बाजूला घेतांना शांतीच्या डोळ्यापुढे स्वतःचा संसार उभा रहात असे. तिच्याहून श्रेष्ठ, आदर्श, असा

तिचा पति !—मनोहर घाटे, मनोहरपंत आणि सौभाग्यवती शांताबाई ! त्याचा छोटासा संसार सजवताना शांतीला चाळीतली सारीं बिन्हाडं तुच्छ वाटत. मनोहरपंत अभ्यास करित बसले की त्याच्यासाठी सुंदर स्वैपाक करायचा. त्यांच्या मित्राना चहा करून घ्यायचा. त्याचा परीटघडीचा पायजमा, लोकराचा कोट,—सारी तयारी करायची. आपणहून वरच्या खिशात रंगीत रुमाल सरकवायचा. अन् ते जेवून कॉलेजला किंवा कामावर गेले की त्याच्या ताटात जेवायचं अन् मग ती भाडी घेऊन हौदावर जायचं !—

खरकट्याच्या भाड्यावर हात टेकून मनोहर घाटेकडे नजर लाऊन बसलं की शांतीला भावी सहजीवनाची असंख्य स्वर्गीय चित्रे दिसू लागत !

×

×

×

कॉलेज—कॉरिडॉरच्या कोपऱ्यांत जरा डाव्या बाजूला उभं राहिलं की समोरचा शात नि अरुंद जिना नीट दिसू शकतो.

दुपारी साडेअकराचे सुमारास मनोहर घाटेने रंगीत रुमाल कोटाच्या वरच्या खिशात सरकवला अन् केसावरून हात फिरवीत तो कॉलेज—कॉरिडॉरच्या कोपऱ्यांत जरा डाव्या बाजूला उभं राहून समोरच्या शात नि अरुंद जिन्हाकडे पाहू लागला. ही कोपऱ्यातली जागा मोठी मोक्याची होती. नोटीसबोर्डापासची विद्यार्थ्यांची गर्दी ओसरलेली. पहिल्या घटेचा वेळ झाल्याने बहुतेकजण ग्रंथालयात, वाचनालयात, अगर वर्गात जात असायचे. प्रोफेसर्स यायला अजून अवकाश असायचा. ह्या थोड्याशा गलक्यात अन् थोड्याशा शांततेत कॉलेजच्या कॉरिडॉरच्या कोपऱ्यांत एकटं उभं राहून समोरच्या शात नि अरुंद जिन्हाकडे पाहत रहावं...ह्या घटकेच्या सुखासाठी मनोहरचें मन सारा दिवस धापा टाकीत असे.

सकाळी तो जागा होई तो असल्याच सुमधुर स्वप्नांच्या गुंगीत. सकाळचा सारा वेळ, तोंड धुताना, चहा पिताना, दाढी करताना, खानावळीतली आमटी पिताना, इन्हीचे कपडे घालताना त्याच्या नेत्रापुढे हेंच दृश्य दिसत असे. कॉलेजची वेळ झाली की त्याची छाती धडधडू लागे. मित्राना थापा देऊन किंवा खोटे हास्य करून तो घाईने कॉरिडॉरच्या कोपऱ्यांत येई. डाव्या बाजूला जरा सरकून तो हातांतली पुस्तक सांवरत

समोरच्या शात नि अरुंद जिऱ्याकडे आसासून पाहू लागे. हळूहळू जिऱ्याच्या वरच्या टोकाला हलके नि धावरे आवाज ऐकू येत. सडलस घातलेल्या, चपला घातलेल्या, मेदी माखलेल्या, नाजूक, लालसर पावलाच्या जोड्या पायऱ्यावर उमटू लागत. 'अय्या, इश्य, ए ढकलू नकोस अशी, विसरले बाई नोटसूची वही,' इत्यादि मोती ओघळू लागत. अन् त्या विद्यार्थिनींच्या मेळाव्यात रत्नमाला सरदेशपाडेची मूर्ति दिसू लागे.

रत्नमाला सरदेशपाडे पाहिल्यादा पाहिल्यापासून मनोहर घाटेचे कॉलेज-जीवन असे बनलें होतें. मॅट्रिकमध्ये तो एक हुषार विद्यार्थी म्हणून गणला गेला होता अन् तो परीक्षाही उत्तम प्रकारे पास झाला होता. अनेक आकाक्षा उराशी धरून तो कॉलेजात आला होता. खूप खेळायचं नि शहरी वातावरणानें सुकून जायचं नाही; खूप अभ्यास करायचा नि प्रत्येक परीक्षेला पहिला नंबर पटकावयाचा; स्वतःच्या गुणावर नौकरी मिळवायची; आईवाडिलाच्या पसंतीची पत्नी पत्करायची. चारचौघा सालस माणसासारखी सरळ साधी वाट ही !-पण एक दिवस समोरच्या अरुंद जिऱ्यावरून रत्नमालेला येतांना त्यान पाहिली अन् तिला रोज पाहण्यासाठीं मनोहर कॉलेज-कॉरिडॉरच्या कोपऱ्यात रगीत रमाल वरच्या त्रिशात खोचीत, उभा राहू लागला.....

जवळजवळ एक वर्ष झालं अन् मनोहरची सारीं स्वप्ने रत्नमालेभोवतीं विणलीं जाऊं लागलीं. रोजच्या कार्यक्रमांत त्याला अर्थ वाटेनासा झाला. जुने स्नेही तो टाळू लागला आणि नव्या ओळखी होणं अशक्य होऊं लागलं. सारा वेळ वाचन, विचार, वाट पाहण !-लेडीज रुममधून पाहिल्या घंटेसरशीं रत्नमाला बाहेर पडेल, सख्यांच्या घोळक्यांत अरुंद जिऱ्यावरून पावलं टाकीत खालीं येईल, अन् वर्गांत शिरून पाहिल्या ओळींत अखेरच्या डेस्कावर विराजमान होईल. रोज तेच, अन् रोज तीच मेदी लावलेलीं पावलें, निळ्या किनारीची साडी, ब्लाऊजमध्ये खोचलेलें पार्कर पेन, पुढें घेतलेला शेपटा अन् चौफेर पसरणारा मोहकपणा...कॉरिडॉरच्या कोपऱ्यात जरा डाव्या बाजूला उभं राखचं अन् आपल्या प्रेयसीचं दर्शन घ्यायचं !...

होय प्रेयसीचं. भावी पत्नीचं. सौ. रत्नमाला घाटे हिचं डायरींत, वहीत, कवितेच्या ओळी खरडतांना, मनोहर सारख तिचं नाव घेऊं लागला. उद्या लग्नपत्रिका छापताना...

मनोहरला छापलेली लाल लग्नपत्रिका डोळ्यापुढे दिसूं लागे. अन् त्याखालील आई-वडिलाची सही दिसली कीं तो भानावर येई. आई-वडील आपल्या एकुलत्या एक मुलाचं लग्न करायला उत्सुक होते. आईला तर केव्हा एकदा सून येईल अस झालं होत. मनोहर मॅट्रिक झाल्यापासून तिनें त्याच्या लग्नाचा बेत जाहीर केला होता. देवळात, शेजारी-पाजारी, बसायला येणाऱ्या बायकाजवळ, ती सून शोधत असे. वडिलाचंही मत मुलाचीं लग्नं वेळच्या वेळच्या वेळीं व्हावीत अस होतं...

कॉरिडॉरच्या कोपऱ्यात उभं राहून आपल्या प्रियेचें दर्शन घेताना हे सारे विचार मनोहरच्या डोक्यात येऊन जात. रावत्रहादूर सरदेशपाड्याची सर्वांत धाकटी, मोटारीतून कॉलेजात येणारी नाजूक मुलगी रत्नमाला आई-वडिलाना आवडेल कीं नाहीं? आपल्यासारखाच साधा व्याही पाहणारे वडील अन् घरकामात कुशल असलेली सून शोधणारी आई! पत्रिकेंत सारीं घरं जन्मवणारी, चार बुकं शिकलेली, नाकॉडोळीं नीटस, दहा माणसाचा स्वैपाक करूं शकणारी, छापील उखाण्यांत मनोहरचं नांव घेऊन लाजणारी,—कुणीतरी बालबोध बालिका!

छे छे, मनोहरचीं स्वप्नं, त्याचा संसार, त्याचा स्वर्ग अगदीं वेगळा होता. फार उच्च तऱ्हेचा होता. कुठल्यातरी अडाणी, अजागळ, चाळींतल्या गोळ्याला दावणीला बाधून त्याच्यासह फरपटत संसार करणं अगदीं रानटीपणाचं होतं. प्रेमविवाहाशिवाय सुखी संसार अशक्य आहे अन् आपली पत्नी आपल्यापेक्षा कमी प्रतीची निवडणं हे तर अगदींच अडाणीपणाचं आहे. आपली अर्धांगी आपल्यापेक्षां सुंदर हवी.—हेवा वाटला पाहिजे साऱ्यांना!—आपल्यापेक्षां सालस नि समंजस, आपल्या आचार-विचार-उच्चारांना सर्वतोपरी साथ देणारी.—

कॉलेज-कॉरिडॉरच्या कोपऱ्यांत रंगीत रुमाल कोटाच्या वरच्या खिशांत सरकावतांना मनोहरच्या नेत्रापुढें स्वतःचा संसार उभा राहात असे.

मनोहेर आणि रत्नमाला. मिस्टर आणि मिसेस् !-दोघांनी एकमेकांकरता बांधलेलें चिमणें घरटे. त्याने तिला घरकामात मदत करायची अन् तिने त्याच्या ऑफिसच्या कामात साहाय्य करायचं. जगापासून अलित अस दोघांचंच विश्व उभं करायचं, संसारांतली सारी सुखदुःख चार हातांनी लुटायचीं, चार नेत्रांनी पहायचीं.....

कॉरिडॉरच्या कोपऱ्यात खिशातला रंगीत रुमाल सावरीत रत्नमाला सरदेशपांडेला न्यहाळीत उभे राहिलें कीं मनोहेर घाटेला भावी सहजीवनाची असंख्य स्वर्गीय चित्रें दिमू लागत !

घंटा होतांच वर्गात जाऊन पहिल्या ओळींतल्या अखेरच्या डेस्कवर जागा पटकावली कीं आयुष्याचं सार्थक झाल्यासारखं वाटे.

लेडीज रुममधून घाईने बाहेर पडून कुमारी रत्नमाला सरदेशपांडे अरुंद जिन्यावरून खाली आली अन् वर्गात जाऊन पहिल्या ओळींतल्या अखेरच्या डेस्कवर तिने जागा पटकावली. तिला आयुष्याचं सार्थक झाल्यासारखं वाटलं. ह्या जागेचं रहस्य इतर मुलीच्या लक्षात आल्युं कीं नाही कुणास ठाऊक ?-रत्नमालेला मात्र ही जागा मिळाल्याखेरीज पहिल्या तासाला बसणं अशक्य होतं. सकाळीं उठल्यापासून तिला ह्या जागेचे वेध लागत. तेवढ्यासाठीं तिचं जेवण दोन मिनिटात आटपे अन् सौंदर्यप्रसाधनसुद्धा दोन तासांतच पुरें होई. तीनतीनदा ती शोफर आला कीं नाही, गाडीत पेट्रोल आहे कीं नाही, हातातलं, दिवाणखान्यांतलं, मोटारींतलं घड्याळ बरोबर आहे कीं नाही तें पाही. मोटार असूनही कॉलेजांत लवकर येई अन् घंटेचे टोले ऐकतांच अरुंद जिन्यावरून घाईने वर्गाकडे जाई. पहिल्या ओळींतील अखेरच्या डेस्कवरची जागा पटकावी, अन् मन तिला आयुष्याचं सार्थक झाल्यागत वाटे.

पहिलं चुंबन, पहिलं प्रेम, पहिला स्पर्श इत्यादींप्रमाणें पहिला तास हा एक नवा शोध रत्नमालेने लावला होता. ह्या पहिल्या तासासाठीं तिला दिवसातले उरलेले तेवीस तास अपुरे पडत. उरलेले क्षणसुद्धां त्याच आठवणीनें भरून निघत. पातळाचा पदर पाठीवर घट्ट ओढून धरायचा, डेस्कावर जरासं रेलायचं, डाव्या हाताचं कोंपर डेस्कावर टेकून डावा तळवा

डाव्या गालावर टेकायचा, उजव्या हातांत उघडं फौटनपेन घेऊन वही पुढं ओढायची, अन् तिरपी मान करून प्रोफेसर देसायाचं लेखचर ऐकायचं !

प्रोफेसर देसायाचें पहिलें लेखचर ऐकल्यापासून रत्नमाला सरदेशपाडेचें आयुष्य असें उजळून निघालें होतें. पहिल्या तासाला तिने वहीचें पहिलें पान उघडलें अन् देसायानीं सुंदर शिकवूनमुद्रा पहिले पान कोरे राहिले. परंतु देसायानी न शिकवलेल्या अनेक गोष्टी रत्नमालेनें हृदयात टिपून ठेवल्या. टेबलासमोर डौलाने उभें राहून अस्वलितपणे देसाई बोल्डू लागले कीं रत्नमाला मंत्रमुग्ध होई. तासभर डावा हात तसाच गालावर राही. उजव्या हातांत फौटनपेन उघडलेलेच असे. वहीचे पहिले पान तसेच फडफडत राही. अन् प्रोफेसरानीं प्रवेश करताच त्याच्याकडे टाकलेला पहिला दृष्टिक्षेप तसाच अचल राही !

देसायांचें तें दर्शन, सुटाबुटातली ती डौलदार मूर्ति, नेत्रातलं तेज, चोलण्यांतला रसाळपणा,—रत्नमालेला त्यापुढं सारं क्षीण नि धुद्र वाटू लागलं. इतर प्रोफेसराचे तास, सुट्टीचे दीर्घ दिवस, ग्रंथालयातली भरलेलीं कपाटे, विद्यार्थ्यांची वर्दळ अन् मैत्रिणीच्या कुजबुजी—काहीं काही नको. फक्त एक. पहिल्या तासाला पहिल्या ओळीत अखेरच्या डेस्कवर जागा पटकावयाची अन्.....

जवळजवळ वर्षभर रत्नमालेचा हा क्रम चालू होता. कधी पहिलं डेस्क चुकलं नाहीं; कधी पहिला तास हुकला नाहीं. कॉलेजात असंख्य घडामोडी घडत होत्या. निवडणुका झाल्या; संमेलनें झालीं, मुलामुलींचा क्रिकेटचा सामना झाला; पण रत्नमालेला कशांत स्वारस्य उत्पन्न झालें नव्हतें. तिला स्वतःला 'कॉलेज क्वीन' म्हणून सारे म्हणत होते तोहि तिला गौरव वाटला नाहीं. असल्या फालतू गोष्टींकडे अन् फालतू पोरान्कडे पहायला तिला सवडहि नव्हती. मुलं तिला 'कॉलेजची राणी' म्हणत. ती वर्गांत आली कीं स्टॅपिंग करीत. तिनें नवी वेषभूषा केली कीं कागदांचे बाण फेंकत. तिच्या डेस्कवर नाहीं—नाहीं तें लिहून ठेवीत. पण रत्नमालेला तिकडे लक्ष द्यायला सवड नव्हती. हे आपले वर्गबंधू अशा जिभल्या चाटीत वर्षभर उनाडक्या करणार अन् बापाचा पैसा संपला कीं चाळीत संसार

थाटून नौकरीसाठी वणवण करणार..वर्गात बसलेल्या शेंदीडशें मुलांकडे अक्षरशः पाठ फिरवून रत्नमाला प्रोफेसर देसायांकडे डोळ्यांत पचप्राण आणून पाहत बसे. जणू काय तो वर्ग नाहीच. तिथे टवाळ पोरटी अन् किलकिल करणाऱ्या मुली नाहीत. तिच्यात व देसायाच्यात गुरुशिष्याचे नाते नाहीच...

होय. प्रोफेसर देसायांसारख्या बुद्धिमान् आदर्श पुरुषाला वरण्यांत काय कमीपणा आहे ?—ते किती श्रेष्ठ—आदर्श ! आपले पति शोभतील असे !—त्याच्यासारख्या पुरुषोत्तमाची अर्धांगी होण्यातच खरं जीवन आहे. घटा होताच 'लेडीज् रूम'मधून बाहेर पडून अरुद जिन्न्याने घाईने उतरत रत्नमाला जणू आपल्या पतीला भेटायला आतुरतेने धांवत असे. घरी थट्टा करताना आई—वडील म्हणत की, वर्गातला एखादा पोरगा पटकवेळ तुला, त्याचं तिला हांसू येई. हे नुसतेच मिरवणारे, लांब कानाचे वर्गबंधू रत्नमालेसारख्या सुंदर, सद्गुणी, श्रीमंत तरुणीचे प्रियकर !—तिला तिच्या हून सर्वतोपरी श्रेष्ठ असाच पति हवा—! देसायांसारखा !—पाहता पाहता रत्नमालेला आपला स्वर्गीय संसार सर्वत्र दिसू लागे. टुमदार बगल्यांत विहार करणारे प्रोफेसर अन् प्रोफेसरीणवाई ! दिमतीला गडी, बगीचा, मोटार. साहेबांची खूपखूप पुस्तके अन् बाईसाहेबांचे खूपखूप दागिने. जिकडेतिकडे आनंद अन् उन्माद...

पहिल्या ओळीतल्या डेस्कघर पहिलं पान उघडून प्रोफेसर देसायांच्या पहिल्या तासाला बसलें की रत्नमाला सरदेशपाडेला भावी सहजीवनाची असख्य स्वर्गीय चित्रे दिसू लागत !

शोभना शृंगारपुरे शनिवारचा शेवटचा पीरिअड् संपवून वसतिगृहात परतली ती अत्यंत धांदलीतच ! खरं म्हणजे ही हुरहूर, ही धादल शुक्रवारी संध्याकाळपासून सुरू झाली होती. आला एकदाचा शनिवार— असं करणारा शुक्रवार भाला आणि तो सारा दिवस सुट्टीचीं स्वप्न पाहण्यातच गेला. शनिवारी ती जागी झाली तेव्हां तिच्या गालाला खळ्या पडल्या. स्नानगृहांत तिला अचानक भोडल्याचं गाणं आठवलं अन् कॉलेजात तिन्ही तासांना ती वहीच्या शेवटच्या पानावर माजराचीं नि हत्तीची चित्रं रेखाटत बसली. शेवटची घटा होऊन ती कॉलेजमधून निघाली ती एकाद्या फ्रॉक घातलेल्या मुलीसारखी बागडतच होस्टेलमध्ये आली. शनिवार दुपारपासून सोमवार सकाळपर्यंत सुट्टी होती. मोकळा वेळ होता, बागडायला, बालिशपणा करायला. सारा बगिचा फुलणार होता !

साऱ्या वसतिगृहातच शनिवार—रविवारच्या सुट्टीचा सुगंध दरवळू लागला होता. स्वैपाकघरातल्या आक्कांची रविवारच्या फीस्टची यादी तयार होत होती. रखमानं रविवारी कोणकोण जर्णी न्हाणार त्याचो चवकशी चालवली होती. तळमजल्यावरच्या चारी खिश्न मुलींचा चर्चनंतरचा कार्यक्रम ठरत होता. अन् कोपऱ्यांतल्या खोर्लींतल्या पारशी मुलींचा कोणत्या मित्राला होकार द्यावा ह्याचा निश्चय होत नव्हता. फायनलच्या मुली अभ्यासाचा तडाखा लावायच्या गप्पा टोकत होत्या अन् फर्स्ट इयरच्या पोरी चित्रपटांच्या जाहिराती लक्षपूर्वक वाचीत होत्या. कुसुम केतकर नवऱ्याकडे जाणार होती अन् मधुमालती वदं घरीं जायची थाप

मारून कुठंतरी जाणार होती. कृष्णा जाधव झोपा तापणार होती. शकू गोखले कविता लिहिणार होती...

शोभना शृंगारपुरेन खोलीत येऊन घाईनं पिशवीत काहीं कपडे कोंबले. घांदरटपण खोली बंद केली. अन् जाता जाता शेजारणीला ओरडून म्हणाली, “ए-मी जातें ग बेबीकडे—”

बेबी म्हणजे कोण हे शेजारणीला समजलं नाही. शोभना दर शनिवारीं गावातल्या बहिणीकडे पळते हे तिला ठाऊक होत. लग्न झालेल्या वडिल बहिणीला बेबी म्हणतात ह्याचं शेजारणीला हंसू आलं.

शोभना बहिणीकडे पोचली तेव्हा बहिणीचे यजमान दारात उभे होते. शोभनेला पाहून ते हंसून म्हणाले, “ये-वाटच पहात होतो तुम्ही!”— वसंतरावांच्या त्या स्वागतानं शोभना खूपच खूष झाली. त्याच्या बोलण्याचा आशय तिला अर्धवट उमगला. त्याच्या अंगावरून ती आतुरतेन आंत गेली. गंगावनावरून कंगवा फिरवणाऱ्या आकाला म्हणाली, “आक्का, मी आल्ये आहे ग !—”

शोभनेच्या शब्दात, पलंगावर पिशवी फेकण्याच्या तिच्या आविर्भावात, अन् ती उच्च्या मारीत आंत घरात धावली त्या वागण्यात असा अर्थ होता की, आक्कानं घाईनं गगावन गुंडाळलं अन् ती घराबाहेर पडण्याची तयारी करूं लागली. वसंतरावांना फक्त कोटच चढवायचा होता. पत्नीची लग्नग पाहून त्यांनी कोट नुसता खाद्यावरच लटकवला. शोभना आली, आता घराबाहेर रमलं तरी हरकत नाही, ह्याचा हर्ष दोघाच्या मुखांवर पसरला होता.

शोभनेला ह्याचा खेद वाटला नाही. सुट्टीला आपण बहिणीकडे येतो— अन् ती संधी साधून आपल्या अंगावर घर टाकून आपली बहीण नवऱ्या-बरोबर भटकते ह्याचा तिला विषाद वाटत नसे. उलट सभेला, सिनेमाला, भटकायला जायला ती त्या जोडप्याला आग्रह करीत असे. नुसतं बाहेरच काय पण बाहेरगावींदेखील दोघांनीं जावं, असं ती म्हणे; अन् एकटी घर साभाळत राही. तिला तें आवडत होतं, हवं होतं. बहिणीला नि मेव्हण्याला यांत प्रथम संकोचल्यासारखें वाटे अन् त्यामुळं शोभनेला अवघडल्यासारखें होई. पुढं पुढं नवरात्राचकोला संवय झाली, चटक लागली. शनिवार रविवारीं

शोभना होस्टेलमधून घरी राहायला आली की, हें जोडपं घराबाहेर पडे—नि होस्टेलमधे राहिल्यासारख वागे. सभा, सिनेमा, पात्र्या, ट्रिप्स...

आक्का नि वसंतराव ट्रिपला जाणार ह्याचा शोभनेला आनंद वाटत होता. घाईन दोघंदि बाहेर पडली—अन् घाईनें शोभनेनें त्याना निरोप दिला. आपल्यामुळं आक्काला आयुष्याचा आनंद उपभोगायला मिळतो ह्याचा उच्च आनंद तिला वाटला. पण मग ती एकाएकी अधिककच बहरली व मोलकरणीला बोलावून म्हणाली, “ जा ग, बेबीला घेऊन ये ! शनिवार आहे तरी केवदा वेळची शाळेंत रमली आहे ! ”

बेबी येणार ! दीड दिवस तिच्या सहवासांत मजा करायला मिळणार ! एकांतात, एकटीला ! तिची आई, तिचे वडोल, कोणीहि वाटेकरी नाहीत आतां ह्या आनंदात ! शोभनेला वेड्यागत झालं. तिनं बेबीसाठीं कोको नि बिस्किटं काढलीं. तिची बाहुली शोधून ठेवली. तिचे कसे कसे लाड करायचे ह्याची आरशापुढं उजळणी झाली. अन् तरीहि बेबी आली नाही म्हणून तिच्या ओठाना कोरड पडली नि डोळे ओले झाले. मावशी येणार हें माहीत असून ती शिष्टासारखी शाळेंत रमली आहे ह्याचा शोभनेला राग आला. दोनतीन वर्षांच्या चिमुरड्या पोरीला कसली आलीय शाळा ! माहीत आहे ती मॉटेसोरी ! बेबीवर ती खूप रुसली, फुरंगटून गेली.

तेवढ्यांत छोटीं पावलं वाजली. लाडातली हांक ऐकूं आली. शोभना धावत दारांत गेली नि तिनं बेबीला उचलून घेतलं. मुके घेऊन तिचे ओठ ओले झाले आणि आनंदानं डोळे चमकूं लागले.

आई नि बावा गावाला गेले हें कळलं तरी बेबीला काहीं वाटलं नाही. तिची मावशी आली होती. माळी आली होती. बाहुलीपेक्षा, आईपेक्षां तिला मावशी मोठी वाटत होती, महत्त्वाची वाटत होती. मावशीच्या कडेवर बसतांच ती सर्व विसरली, तिला सर्वस्व मिळाल्यासारखं झालं.

अन् शोभना !—ह्याच स्वर्गसुखासाठी सात दिवस तिची सारी धांवपळ सुरू असे. बेबी भेटणार म्हणून ती घाईन येई. बेबीशीं भरपूर खेळायला मिळावं म्हणून तर बहिणीला बाहेर जायचा आग्रह ! तिचं भगिनीप्रेम, कॉलेजची गंमत सोडून बहिणीकडे परतायची तिची आतुरता, बहिणीकडे

एकटं घरीं राहायचा त्याग करण्याची तिची तत्परता—साऱ्याचं कारण ती गोड पोर होती.

अन् मग मावशीचं नि भाचीचं घरांत राज्य सुरू झालं. सुंदर नावाची नि सुंदर रूपाची, स्वप्नाळू कॉलेज जीवनांत राहणारी अन् स्वप्नाळू भावनांवर वाटणारी शोभना बेबीबरोबर खेळताना जग विसरली. बालिशपणाला बहर आला आणि वात्सल्याचा पूर ओसंडून चालला. बेबीबरोबर ती माजर झाली. फुलपाखरू झाली. तिला पाठीवर घेऊन घरभर कोकरू विकलन् अन् लहान स्टुलावर अवघडून बसून टांगाटांगा खेळणही झाल. बेबीनं नि तिनं भातुकली माडली अन् बाहुलीला न्हाऊं घालून, दूध पाजून, तिचं लग्नही लावून टाकलं!—बेबीच्या गोष्टी ऐकतां ऐकता नि तिच्याशीं बोंबडं बोलता बोलतां शोभना साधं नि स्पष्ट बोलणं विसरून गेली!—अन् बेबी रुसल्यावर तिची समजूत घालायची, तिला भरवायचं, पावडर लावायची नि रात्रीं कुर्शांत घेऊन निजायचं...

दीड दिवस कसा संपून गेला समजलं नाहीं. बेबीला जरासुद्धां आईची आठवण आली नाही—अन् शोभना जरासुद्धां आईची भूमिका विसरली नाहीं. रविवारीं रात्रीं तिनं बेबीला मऊ मऊ भात भरवला अन् मांडीवर घेऊन थोपटून झोपवलं. शोभनेचा पदर घट्ट धरून तिच्या मांडीवर ती गोड पोर शातपणें झोपली होती. तें चिमणं रूप पाहतांच शोभनेला वेड लागायची पाळी आली. ह्या पोरटीनं इतकी कशी माया लावून घेतली आहे ! सुट्टीचा दीड दिवस साऱ्याजणी किती मजा करत असतील; अन् आपण ह्या छोकरीच्या छोट्या जगांत कोंडून घेतों ! कृष्णा कुंभकर्णासारखी पसरली असेल, शकूनं नवं काव्य निर्माण केलं असेल, पारशी पोरीनं नव्या मित्राकडून नवीं बक्षिसं पटकावली असतील, इतर मुली...खुद्द आक्का एखाद्या प्रेमी जीवासारखी पतीसह हिंडत असेल. पण आपल्याला ह्या लहान जीवानं कां जीव लावला !...

तेवढ्यांत आक्काची नि वसंतरावांची चाहूल लागली. संपली ट्रिप, संपलं स्वर्गसुख ! हक्कानं मिळालेली बेबी आतां दुरावणार !—छे छे, शोभनेचं

पर विलक्षण भरून आलं. निजलेल्या बेबीला धडधडत्या छातीशीं धरीत ती रावेगानं उद्गारली.

“ बेबी—माझी, माझी लाडकी पोर ती—! ”

× × ×

कॉलेजला नाताळची सुटी लागली अन् मुलीचं वसतीगृह बहुतेक मोकळं गालं. बहुतेक जणी घरोघरीं परतल्या. अन् ज्या उरल्या होत्या त्यांनीं फरीचा मोठा बेत आखला होता. स्कॉलरशिप मिळवूं पाहणारी वेणू व ममभंग झालेली शकु दोघीच हॉस्टेलमध्ये उरल्या होत्या.

शोभनेनं आपली खोली आवरून ठेवली नि बॅग भरली. ती घरीं जाणार म्हती. आक्काकडे तिला राहायला जायचं होतं. पूर्ण दहा दिवस आक्काच्या रीं राहायचं होतं !—परंतु नेहमींसारखा तिचा आनंद दाही दिशात धांवत म्हता. ती आतुर होती, आनंदी होती. पण तिच्या चेहऱ्यावर सौम्यता मरली होती. पादरं शुभ्र पातळ नेसून ती गंभीरपणें आक्काच्या घरीं आली.

वसंतराव दारातच उभे होते. शोभनेला पाहून ते म्हणाले, “ ये, ती तुझी वाटच पहात आहे. ” त्याच्या मागोमाग ती आंत गेली. कुटूनतरी बेबी धांवत आली. तिला उचलून घेत शोभना बजावून म्हणाली, “ बबडे, दगा करायचा नाहीं हं ! आईला बाळ झालंय ना आता—” आतल्या अधेऱ्या खोर्लीत आक्का बाजेवर बसली होती. तें दृश्य व बाळंतिणीच्या खोलीचं तें वातावरण पाहतांच शोभनेला खूप बरं वाटलं. ती बाजेवर बसली नि मुलाचं पिणं संपतांच त्याला खेळवूं लागली.

आक्काला दिवस गेल्यापासूनच शोभना ह्या घटकेची वाट पाहत होती. आक्काचे डोहाळे त्रासदायक होते—अन् तिला बाहेर भटकणं, मजा करणं अशक्य होतं. ती स्वतःवर अन् जगावर खूप चिडली होती. लग्नानंतर चारपांच वर्षांतच दोन मुलाची कटकट ! छोटासा दोघांचा संसार सजवायचा, खूप खूप गंमत करायची, हें स्वप्न दासळलं असं आक्काला वाटलं. असं मुलांचं लटांबर लागल्यावर आयुष्यांत अर्थ तरी काय उरला आहे ? बेबी जरा मोठी होऊं लागली होती—अन् शोभनेवर लोभावली होती म्हणून कांही तरी सुटका तरी होती. पण नंतर पुन्हां—

पण शोभनेनं आक्काची समजूत घातली. देवाच्या ह्या देण्यावहळू देवाला दोष देण्यांत काय अर्थ होता ? बेबीचा रागराग आक्का कधीकधी करी, तें तिला मुळींच खपत नसे. किती गोड, गोंडस पोर होती ती. किती लबाड, लाघवी ! डोहाळ्याच्या त्रासामुळं आक्काला बेबीकडे लक्षहि देतां येत नसे; अन् शोभनेला कॉलेजांतून रोज येऊन बेबीची चवकशी करावी लागे.

मग आक्काला बाळ झालं, तेव्हां ती रोज प्रसूतिगृहात जाई. आक्काला हवं नको पाही. घरीं वसंतरावाची म्हातारी मावशी घेऊन राहिली होती, तरी शोभना वसंतरावाची चवकशी करी व बेबीजवळ मिळेल तेवढा वेळ काढी. दहा दिवसांनीं बाळंतीण घरीं आली, तेव्हां तर शोभनेला झपूर्ण्णं घातल्यागत वाटलं. आक्काची सारी व्यवस्था तिनंच जातीनं केली. बाळासाठीं दुपटी, कपडे, पाळणा, खेळणीं.....

बेबीइतकं बाळानंही तिचं मन व्यापलं !

बाळाचं नांव काय ठेवायचं ह्या विचारानं सान्या कादंबऱ्यांचे नायक तपासले. तिच्या एका कॉलेजमित्राचा कॅमेरा घेऊन तिनं बाळाचे अनेक फोटो काढले. अन् बाळाचे कान टोंचले तेव्हा तिच्या डोळ्यातून पाणी घळघळ ओघळलं.

अन् मग आक्काची प्रकृति नीट नाही ह्या निमित्तान नाताळची सुट्टी शोभनेनं आक्काकडे घालवायचं ठरवलं !—येतांना तिनं खूप खेळ आणला, बालसंगोपनाचं पुस्तक आणलं, अन् शकूकडून एक बोबड्या बोलाची कवितादेखील रचून आणली—

आक्का शोभनेची वाटच पहात होती. मुलगा फार चिरचिरेपणा करीत होता; अन् त्यामुळं आक्का अधिकच त्रासली होती. दिवसभर बाजेवर लांब बाह्यांचं पोलकं घालून बसायचं, पाळण्याची दोरी हालवायची, औषधं खायचीं, पाजायचं—

शोभना आल्यावर आक्कानं मुलाला पाजून तिच्या स्वाधीन केला, अन् तिला सुटल्यासारखं वाटलं. निदान दहा दिवस तरी शोभनेकडे मुलाला

सोपवायला हरकत नव्हती. इतर वेळ नवऱ्याबरोबर गप्पा मारीत बसता येईल, निदान बागेंत तरी हिडता येईल.

आक्काच्या ह्या आकाक्षेची शोभनेला जाणीव होती. अन् ते तिला पसतहि होतं. मुलाला खेळवता खेळवता तिनं त्याचा कन्नजा घेतला त्याची दुपटा, त्याची औषध-बाळाची ती आईच बनली. बाळाला न्हाऊ घालायच, तीट लावायची, कपडे घालायचे, बदलायचे, निजवायचं, डोलवायचं !-अन् हे सारं चालू असताना बेबी बरोबर असायचीच. तिचिहि कौतुक करायचं. तिच्याहि बाहुलीला न्हाऊ घालायच नि डोलवायचं !-अन् हीं दोन्ही मुलं नि बाहुली साभाळताना कधीहि कटाळा यायचा नाही नि शीणहि वाटायचा नाही !

मग दहा दिवसात शकूच्या कवितेची कडवी घरभर घोळू लागली. बाल-संगोपनाच्या पुस्तकातल्या पाठाच प्रात्यक्षिक सुरू झालं. जिकडे तिकडे बाळाची खेळणी विखुरली-नि त्यात शोभनामुद्धा एक खेळण होऊन बसली.

तिला खरच अगदी वेड्यासारखं झालं होत. बेबीला बरोबर घेऊन बाळाच करायचं-ह्यात स्वर्गमुखाचा केवढा ठेवा साठला होता. आपण अविवाहित आहोत, तऱ्हाण आहोत, कॉलेजात आहोत, हे ती पुरे विसरली. हातात पाळण्याची दोरी धरून जाग्रण करणारी आई, बाळाला औषधं काढे पाजणारी नर्स, अन् मुलाचे घाणरडे कपडे धुणारी मोलकरीण-अशा भूमिका शोभना करूं लागली.

—फक्त पिण्याच्या वेळेला बाळ आईकडे जाई, अन् तेवढे क्षण शोभनेला सुने वाटत !

इतक मुलाचं वेड का वाटाव ? लहानपणी ती काही बाहुला-बाहुलींत फारशी रमली नव्हती. मावस बहिणीच्या मावस भावाच्या मुलाबद्दल तिला इतका आपलेपणा कधी वाटला नव्हता. तिच्या मैत्रिणींचीं मुलं फार गोड हाती, पण असं वेड लावलं नव्हतं त्यानीं !-मग बेबीबद्दल नि बाळाबद्दल येवढी माया का ओसंडून जावी ? तिला मुलांची आवड उत्पन्न झाली होती ? शोभनेनं तर लग्नाबद्दल विचार केला नव्हता. मुलं व्हावीत अशी बासनाहि कधी बाळगली नव्हती. मग—

शोभनेला साराच चमत्कार वाटे. दहा दिवस मनापासून राबतांना कर्धामर्धी तिला स्वतःचंच आश्चर्य वाटायचं ! पण ती जास्त विचार करीत नसे. मुलं होतीच तशी गोड. बेबी बॉब करून नि फ्रॉक घालून कशी गोडगोड दिसायची अन् बोलायची कशी चुरूचुरू ?—अन् बाळ तर फारच लबाड होता. दहा दिवसच काय—दहा जन्म घालवावेत अशी मुलं मिळवायला !

अन् मग नाताळची सुट्टी भरभर संपत आली. आतां पुन्हा कॉलेजांत जायचं, होस्टेलमध्ये एकट राहायचं, जमेल तस येऊन मुलाना ध्यायच !—शोभनेला कससंच वाटू लागल ! जायच्या आदल्या रात्री तिनं बाळाला पोटाशी घेतलं. अन् बेबी मानेला मिठी मारून झोपली होती तिला तशीच ठेवून ती अंथरुणावर आडवी झाली. बाळाची झोप चाळवली की शोभना त्याला पोटाशी धरी—अन् शोभना हालली की मिठी मारून विसांवलेली बेबी अगाशी अधिकच बिलगे. या मायेच्या मिठीत सारी रात्र शोभना काढीत होती.

मग पहाटे ती जागी झाली. शेजारच्या खोर्लीतून आक्काच खोकणं नि वसंतरावांचं कुजबुजणं तिला ऐकू आलं. हे जीव, परक्याचं हें धन आई-बापाच्या स्वाधीन करून आता एकत्र्यानं पुन्हां जगांत जायचं !—शोभनेचं आंतडं तुटू लागलं. दोन्ही मुलाना पोटाशी धरून ती पुटपुटत राहिली,

“ माझीं—माझीं बाळं तीं—”

×

×

×

शोभना बी. ए. झाली, आणि तिचं वसतिगृहांतलं आयुष्य संपलं ! कॉलेजमधलं मोहक आयुष्य मागं गेलं अन् वसतिगृहांतले गोड क्षण उरले नाहींत. वेणू स्कॉलरशिप मिळवून कॉलेजातच शिकवू लागली, मधुमालती परीक्षेआधींच पळून गेली, शकुला हिस्टेरिया झाला होता. बऱ्याच जणींची लग्नं झालीं. बाकीच्या मास्तरणी बनल्या.....

शोभनेला पुढें शिकतांहि येईना, आणि घरीं जाऊन वधूपरीक्षाहि देतां येईनात. कॉलेज कायमच संपलं—आणि ती बहिणीच्या घरीं येऊन राहिली.

कदाचित् कायमचं राहावं लागेल ह्या कल्पनेनं !—कारण आक्काला पुढल्या बाळंतपणात फार त्रास झाला अन् ती एकाएकी वारली ! !

आक्काच्या मृत्यूनं सर्वावरच आकाश कोसळलं. मुलं तर विचारिं पोरकी झालीं, आणि वसंतराव वेड्यासारखं करूं लागले. वसंतरावाची मावशी कायमची येऊन राहिली. अन् आक्काचे आईवडीलहि वारवार येऊन धीर देऊं लागले. मुलाना मावशीचा विलक्षण लळा म्हणून शोभनेला पुढील आयुष्याचा सारा विचार सोडून मुलासाठीं आक्काच्या घरी येऊन राहावं लागल !

शोभनेनं सारी पुस्तकें नि वह्या बाधून ठेवलीं, आणि ओचेपदर बाधून ती मुलाच्या खस्ता खाऊ लागली. बेबीचे केस विचरायचे, कपडे घालायचे, भात भरवायचा, शाळेंत पाठवायचं, हट्ट पुरवायचे !—अन् बाळ तर विचारा लहानच होता. सारखा रडायचा नि आजारी पडायचा.—त्याला उगी करायचं, अन् सारखं जपायचं !—सारा दिवस, दोन्ही मुलं तिच्या पायात घोटाळायचीं, खांद्यावर चढायचीं, हृदयांत घालमेल उडवून घायचीं !

आक्काच्या मृत्यूचं दुःख कालांतरानं कमी झालं. आणि शोभनेच्या अस्तित्वानं घरांत पुन्हां आनंद वागडूं लागला.

शोभनेला हें समजत होतं. आक्काच्या शोकानं ती व्यथित झाली होती; तरी नकळत सुखाची एक फुंकर तिच्या हृदयावर वावरत होती. शनिवार—रविवारची भेट नाही, किंवा नाताळची सुट्टी नाही—आतां लागेल तितके दिवस, न संपतील इतके दिवस मुलांच्याबरोबर राहायला मिळणार—अन् मुलं सर्वस्वी आपल्याजवळ राहणार, आपली असणार ही जाणीव सूक्ष्म होती आणि सुखावहहि होती. वसंतरावांचं घरांत विशेष लक्ष नसे. म्हाताच्या मावशीषाई देवधर्मांत दंग असत. शोभनेला घरांत पूर्ण अधिकार होता. बेबीच्या बाईना बोलायचं, बाळाच्या डॉक्टरकडे जायचं, मुलांचे कपडे विकत घ्यायचे, त्यांना फिरायला न्यायचं—जणूं तीं तिचींच मुल होतीं. अन् त्या तिघांशिवाय जगांत दुसरं कुणीच नव्हतं !

एकाद्या स्नप्रासारखी वाटणारी शोभनेची सुखाशा आता साकार झाली. एकाकी ठिकाणी घरट बांधून ह्या दोन पिलावर पाखर करीत जन्म काढावा हे तिचं ध्येय प्रत्यक्षात आलं—

अन् ह्या घरट्यात, उन्नदार पंखाखाली आपल्या पिलाना घेऊन ती फावल्या वेळात बाह्य जगाकडे पाहू लागली. नुकतंच घालवलेलं कॉलेज-मधल नावीन्यपूर्ण जीवन, होस्टेलमधले उन्मादक क्षण, अनेक कथा, कादंबऱ्या, फॅशन्स नि गाणी, मुलानी केलेल्या कोठ्या नि कुजबुज ! बाळ निजलेल्या पाळण्याची दोरी ओढीत आणि माडीवर निजलेल्या बेबीला थोपटत शोभनेला हें सार आठवत असे.

दिवसभरच्या धमालीत अर्थात् कुठल्याच गोष्टीला वेळ नव्हता. बेबीच्या बोवळ्या बोलापुढ नि बाळाच्या सुरेल रडण्यापुढ दुसरं काहीं करायची सोय नव्हती ! पण रात्र पडली अन् बाळाची झोपेची वेळ झाली नि बेबी पेंगुळली की शोभनेला चमत्कारिक वाटे, सारंसार आठवे. आठवावंसं वाटे.

अन् मग अनेक महिने लोटले तेव्हा तिच्या लक्षात आलं की आपण रोजचं वर्तमानपत्रहि वाचत नाहीं. कित्येक दिवसात आपण दोन वेण्या घातल्या नाहीत. अन् चादण्या रात्रीची शोभा पार विसरून गेली.

तिच्या अगातल रक्त सळाळून उठलं, अन् तिच मन चौफेर धाव येऊ लागलं. वसतरावाच्याकडून ती वर्तमानपत्र घेऊ लागली, अन् रोज दोन वेण्या घालू लागली.

आणि एक दिवस तिन रात्राचं चादणं फुललेलं पाहिलं ! तिनं भटकायला जायचा बेत केला. बेबीला दामटवून निजवली, बाळाच्या पाळण्यापार्शी मावशीबाईंना बसवलं, अन् थाटाची वेषभूषा करून ती बाहेर निघाली.

वसंतराव क्लबामधून परत येत होते. ते चकितच झाले. अन् तिला सोबत म्हणून तेहि तिच्याबरोबर फिरायला गेले.

निर्जन रस्त्यावरून, गजबजलेल्या चित्रपटगृहाजवळून, थंडगार पुलावरून, नि सुगंध सुटलेल्या बागेतून दोघाहि खूप भटकली.

शोभना घरी आली तों मावशी जोरानं पाळण्याची दोरी ओढीत होत्या नि रडणाऱ्या बेबीला दटावत होत्या. बाळाचं दुपटं भिजून चिन्न झालं होतं.

बेबी बावरून हुंदके देत होती. तिन फेकलेल्या बाहुलीचा हात फुटून दूर पडला होता. शोभनेन दुरून सार पाहिलं—अन् मावशीबाईचा अवतार पाहून तिला खूप हसू लोटलं. वरकोट काढायला ती कपड्याच्या खोलीत गेली. तिनं खुट्याळ्यावर कोट ठेवला. त्याच्याजवळच वसंतरावाचा कोट खाऱ्यावर ठेवल्यासारखा लटकत होता. तो कोट, त्या कोटाला येणारा विवाक्षित वास तिला वेड लावू लागला.

ती आवेगानं वसंतरावाच्या खोलीत आली. वसंतराव जणू तिची वाटच पाहात होते. तिचे हात हातात घेत ते अर्धवट प्रेमाच्या स्वरात, अर्धवट क्षमेच्या रूपात तिची विनवणी करू लागले, “शोभना, शोभा—माझ्यावर रागावू नकोस!—पण माझ्या मागणीचा विचार कर. मी प्रेमान, प्रामाणिकपणान पाणिग्रहणाची इच्छा करतो. तू खूप सुंदर आहेस. प्रेमळ आहेस. माझ्यापेक्षा खूप चांगला नवरा तुला मिळेल. पण माझ्याशी लग्न केलस तर—तर मी तुला खूप मुखात ठेवीन!—आण खूप मजा करू!—असं चादण्यातून उन्मादानं भटकू!—सिनेमा पाहू, सफरी काढू!—चंडोलासारख जगू!”

शोभनेपुढे स्वर्ग उभा राहू लागला. चादरात, चंडोल, सफरी, सिनेमा, दोघाचं उन्मादानं भरलेलं केवढ गोड विश्व!—तिला वेड्यासारखं झालं. साऱ्या आनंदाला, उपभोगाला ती आतुर होती. तिला प्रेम करायचं होतं, प्रणय लुटायचा होता, बेहोषपणे वागायचं होतं. तिचं सार शरीर थरथरलं. हात पुढे करायच्या आत, ओठ पुढं करायच्या आत ती आवेगानं अचानक उद्गारली,

“...हो, ह्यासाठी मी आतुर आहे—पण पण—ही मुलं—ही अडगळ...”

मुसळधार पावसांत छत्री मिटवून काठीसारखी टेकीत टेकीत विसूभाऊ जडपणें घरीं परतले. माजघरात वाट पहात बसलेल्या सुशीलाबाईंना नवऱ्याचा तो अवतार पाहून धस्सच झालें. आवेगानें त्या उठल्या व विलक्षण व्याकुळतेनें म्हणाल्या, “ हे काय वेड्यासारखे! छत्री मोडली!— जरा थांबायचें कुठेंतरी. अन् भेटले का बुवा ? ”

विसूभाऊंनीं भिजलेली छत्री वाळण्यासाठीं उघडून कोपऱ्यात टेवून दिली. पत्नीनें पुढें केलेल्या पंचा हातात घेऊन ते तसेच झोपाळ्यावर बसले, नि खिन्नपणें म्हणाले, “ मुलं जेवलीं का!—तुम्हीं जेवणं करून घ्या. मला भूक नाही—”

सुशीलाबाईंनीं पुढें होऊन नवऱ्याच्या हाताला हात लावला. ओल्या झालेल्या अंगांतून तापाचा चटका बसत होता. त्या चांगल्याच चरकल्या नि हम्णाल्या, “ तुम्हाला ताप भरलाय ! उठा, अंग कोरडं करून पडा स्वस्थ. ”

विसूभाऊ उभे राहिले. तेवढ्यात बाजूच्या खोर्लीतून कुसुम आली. मागोमाग माधव व बाळ. मुलाना पाहताच विसूभाऊ वेड्यासारखे तसेच उभे राहिले नि त्यांच्या सताड डोळ्यांतून पाणी ओघळूं लागलं. वडिलांचें तें विलक्षण स्वरूप पाहून मुलें थन्नकलीं व बावरून पहात राहिलीं. सुशीलाबाईंना सुचेनासे झालं. क्षणमात्र सारेंच कुटुंब तटस्थ झालं ! मग एकाएकी सुशीलाबाईं म्हणाल्या, “ कुसुम, तुम्ही तिघं जेवून घ्या. आम्हाला जेवायचें नाही. जा बाळ ! अन् भांडूं नका, जा. ”

मुलं गेलीं. विसूभाऊ कपडे बदलून पाघरणांत पहुडले. सुशीलाबाई उशाशीं बसून राहिल्या. कुणीच बोलत नव्हतं. नवऱ्याला झोंप लागायी अस त्याना वाटत होतं. पण विसूभाऊंना आज झालंय काय घ्याचं त्यांना कोडं पडल होतं. नवऱ्याने न झोपता सारं सागावं असंही त्याना वाटत होतं !— मुलं जेवण उरकून झोपली. विसूभाऊ तळमळत कुशी बदलत होते. अन् मुशीलाबाई जागत बसल्या होत्या.

अखेर सुशीलाबाईंना तेथेच झोंप लागली !

रात्री केव्हातरी त्या दचकून जाग्या झाल्या. विसूभाऊ उठून बसले होते अन् त्याना हांका मारीत हलवीत होते. म्हणत होते, “ जागी हो, डोळे उघड, मला तुला काहीं सागायचं आहे—”

सुशीलाबाईंना एकदम जाग आली, अन् त्यांचें हृदय फाटून गेलें. उभ्या एक तपाच्या संसारांत विसूभाऊ असे वागलेले त्यानी पाहिले नव्हते. अन् आज ते म्हणत होते, “ आज दुपारीं बुवाची भेट झाली—”

“ हो ? काय सांगितलं त्यांनीं ? काहीं वेडंवाकड भविष्य सांगितलं ? ”

“ वाकडं नि सरळ !—भविष्याला कसली वळणं असणार ? ”

“ काय म्हणाले ते ?—गेल्या चार खेपांना त्याचं म्हणणं खरं ठरलं होतं. नोकरी आठ दिवसांनी मिळेल म्हणाले, नि नेमका आठव्या दिवशीं हुकूम हातीं आला. बाळाची बरोबर जन्मवेळ तर कितीतरी आधीं सांगितली. तसंच—”

“ तसंच आजचं—” विसूभाऊ बायकोला अडवून म्हणाले. मग आपलं वाक्य तसंच अंधारांत सोडून ते स्तब्ध झाले.

सुशीलाबाई अगदीं अस्वस्थ झाल्या. त्या घाबरून म्हणाल्या, “ आजचं काय ?—काहीं वाईट आहे ?—असलं तरी भ्यायचं कशाला ?—मी आहे ना ? ”

“ शाबास ! ” विसूभाऊ हंसले. त्यांचं हंसणं पाहून सुशीलाबाईंच्या डोळ्यांत मात्र पाणी तरारलें. विसूभाऊंनीं तें पाहिलें. शांतपणें बायकोचे डोळे टिपीत ते म्हणाले,—

“तू रडूं नको!—तुला रडून कसं चालेल!—तीन मुलाची जबाबदारी आहे तुझ्या एकटीवर.”

“काय बोलण हे—”

“हो!—कार्तिकी अमावास्येनंतर मी जगत नाही. दोनतीन महिन्याचा सोबती आहे सारा. बुवानी चम्क सांगितलं—”

सुशीलाबाईंनी बोलण्यासाठी तोड उघडल: “जळले मेले बुवा! वाटेल ते अभद्र—” पण त्या तशाच मूक राहिल्या. एकाहून एक महन्वाच्या बातम्या बिनचूक सागणाऱ्या बुवाची बत्तिशी खोटी कशी ठरेल?—पण आपला तरुण, धडधाकट पती—आपलं सौभाग्य.. सुशीलाबाईंच्या अगाला विलक्षण कापरे भरले. नवऱ्याचा भकास चेहेरा पहाताच त्यांना भडभडून आले. पतीच्या गळ्यात मान टाकून त्या मुक्त कठाने रडूं लागल्या. अन् इतका वेळ बळेच दाबून टाकलेले अश्रू विसूभाऊंनाहि आता आवरेनात. बुवाचं बोलणं!—कार्तिक अमावास्येच्या सुमारास...संपणार सारं!... मरणार आपण! मरणार!!...विसूभाऊं हि ओकसावोकशी रडूं लागले...

अपरात्री कोसळणारा मुसळधार पाऊस थांबला. पण ह्या जोडप्याचे जागत राहून अश्रुमोचन करणं कमी होईना...

×

×

×

आणि मग साऱ्या संसाराचा आकार बदलला. रग पालटला.

त्या रात्रीच्या रडण्यानंतर विसूभाऊंचे डोळे कायमचे कोरडे पडले. खरं म्हणजे त्यांच्या अंगातलेंच पाणी पळालें. उंचनिच असलेली यष्टि वाकली. त्याच्या केंसांत पाढऱ्या रेघा दिसू लागल्या. कपाळावर तर काळजीचें जाळेंच जमलें. कुठें तरी पहात, कसें तरी वागूं लागले ते!

प्रथम प्रथम मनाला मुद्दाम समजावायचा यत्न होई. असं होणं शक्य नाही. सारीं भविष्यं खरीं ठरतात थोडींच!—अन् मृत्यूचीं भविष्यं वर्तवणं तर सर्वांत अशक्य आहे!—तशांत सुशीलाबाई कुटून कुटून बातम्या आणत. तो बुवा म्हणे लफंगा आहे. पैसे मिळवायची पद्धत आहे ही त्याची, असं कुणी म्हणत. कुणी म्हणत, लोकांना असं छळण्यांत त्याला आनंद वाटतो.—पण हें ऐकूनहि खात्री वाटत नसे. अन् मग त्यांना

अधिकच खिन्न वाटे. स्वतःची समजूत, स्वतःची फसवणूक चालली आहे अस सारख वाटे हेच भविष्य नेमक चुकणार काय ?—छे, हेंहि भविष्य खरं ठरणार !

सुशीलाबाईंचे नवस, अभिषेक, उपास सुरू होते. पण विसूभाऊंना शंका नव्हती, आशा नव्हती. त्यांना भविष्य कळल होत. मृत्यु दिसला होता !

अन् मग सान्या ससाभर त्यांची दृष्टि रेंगाळत राही. ह्या माडलेल्या खेळातून आपण उठून जाणार ! ही ओसरी, हे माजवर, हें स्वैपाकवर, हें न्हाणीघर, ही बसायची खोली—सारे दूरावणार ! ह्या खिडकीतून दिसणारा रस्त्याचा भाग हे आजूबाजूचे शेजारी, घरापासच्या ओळखीच्या खुणा, घरावर अखड उभ असलेलं आकाश—काही काही पहायला मिळणार नाही पुन्हा ! वटबाबुळासारखं विसूभाऊंचं मन घुटमळत राही. आपल्या नावाची पाटी काढली जाणार ! आपले जोडे, आपले कपडे, आपलं अंथरण कुणाला तरी देऊन टाकलं जाणार. आपला फोटो फार तर पूर्वजांच्या प्रदर्शनांत लटकत राहणार; बाकी आपलं अस्तित्व उरणार नाही ! हो, पत्नीच पांढरं कपाळ, पोराने दीनवाणे चेहरे हीच आपली साक्ष...

आपण मेल्यावर काय घडेल ह्या चिंतनात विसूभाऊंचा वेळ जाई. आपण नसलेल्या संसारांत ते आत्तांपासूनच भुतासारखे वावरुं लागले. जेवतांना त्यांना सारखं वाटे, कांहीं दिवसांनी एक पान कमी होणार !—अन् मग घशाखाली अन्न उतरत नसे. झोपताना घाटे, कांहीं दिवसांनी एक गादी कमी होणार !—अन् मग रात्रभर झोंप येत नसे.

आतां ते पत्नीपासून दूर झोपत ! तिच्या स्पर्शांत, सहवासांत सुख घाटत नव्हतें. मन रमत नव्हतें. अन् तिला संवय सोडायला शिकवलं पाहिजे ! ह्यापुढें तिला एकट्यानें आयुष्य कंठायचं आहे. शरीरसुखाचा कायमचा त्याग करायचा आहे.....

नवऱ्याची ही तऱ्हा पाहून सुशीलाबाई रोज रडत. अन् रोज नवऱ्या धीरानें नवऱ्याची समजूत घालीत. पण विसूभाऊंची पत्नीबद्दलची ओढ आटोपली होती. तिची समजावणी, विनवणी त्यांना मोह पाडीत नव्हती, आशा दाखवीत नव्हती.

अन् मुलांना तर ते एकसारखे टाळीत. कुसुमला अभ्यासांत काहीं अडलं कीं शेजारच्या प्रभाकरपंताकडे पाठवीत. माधवला तीनतीनदा म्हणत, 'फार दंगा करूं नको हं, नीट वाग.' अन् छोट्या बाळाला पाहिले कीं आवढा गिळून ते अदृश्य होत. ह्या पोराला जीव लावला तर त्याला फार त्रास होईल मागून !.....

अन् भाऊंनीं घेतलं नाहीं, भाऊंनीं स्वाऊ दिला नाहीं, म्हणून बाळ टाहो फोडत राही. त्याची कुणीच समजूत घालीत नसे. माधव दंगा न करता गप्प बसून राही. पण विसूभाऊ त्याच्याकडे हंसून पहात नसत. कुसुमला वडिलाच्या वर्तनाचा चमत्कार वाटे. ती आईला जाऊन विलगे. अन् विचारी सुशीला...

विसूभाऊंना संसाराचें सुतक उरलें नव्हतें. हळूहळू त्यांनीं अंग काढून घेतलें. रेशनाच्या बारीत कुसुम उभी राहूं लागली. वाण्याच्या दुकानाला माधवला पिटाळण्यात येऊं लागलें. मंडईत स्वतः सुशीलाबाई जाऊं लागल्या. विसूभाऊ कुठेंतरी अडगळीत बसून वेळ काढूं लागले. घरांतली मंडळी एकत्र जमली कीं ते खिडकींत उभे रहात. अन् रस्त्यावरून कुणी ओळखीच जाणारं दिसलं कीं पटकन आत लपत.

काय करायचं होतं लोकाना भेटून ?—दोन अडीच महिन्यांनीं ते मरणार होते. एकटेच जाणार होते. कुणी मित्र अगर ओळखीचे लोक बरोबर येणार नव्हते. मग काय करायचं आहे ह्या लोकांशीं ? लहानपणापासून मैत्री असलेल्या जोश्याला भेटून काय फायदा ?—उगाच वायफळ गप्पा मारायच्या, हंसायखिदळायचं. अन् मेल्यानंतर त्यांनीं ह्या साऱ्या गोष्टी आठवायच्या. विसू असं बोलला नि तसं हंसला ! अन् ऑफिसांतल्या नाईककडे कशाला बातम्या काढायला जायचं ?—पुढची ग्रेड, साहेबाची मर्जी, ह्यांतून तर सुटलों. आतां आपल्या जागीं त्या...पण कुणालाहि नेमलं तरी काय पर्वा ?—अन् शेजारच्या प्रभाकरपंतांनीं, उसने नेलेले पंधरा रुपये कशाला मागायचे ?—तेवढ्यासाठीं उगाच...प्रेतयात्रेला येण्याचा त्रास त्यांना ध्यावाच लागेल.....

आजूबाजूच्या लोकांना, स्नेह्या-सौत्र्यांना विसूभाऊंच्या वर्तनाचा चमत्कार वाटे. ब्रिश्चिकचा डाव माडला की विसूभाऊंची पहिली हजेरी असे. पण आतां पत्याच्या वाऱ्यालाहि विसूभाऊ उभे रहात नसत. सकाळ-संध्याकाळीं नळावर, रस्त्यावर, भेट होऊन गावगप्पा करणारे विसूभाऊ कुठेंच दिसत नसत. घरीं गेलं कीं बाहेर गेले आहेत म्हणून उत्तर मिळे. अन् बाहेर—

विसूभाऊंनीं नोकरीचाहि राजिनामा देऊन टाकला ! साहेबानं खूप समजूत घातली. इतक्या वर्षांची नोकरी, संसाराची जबाबदारी, पुढचे प्रॉस्पेक्टस् . . विसूभाऊ कोरडे हंसले, अन् कायमचे घरीं आले.

पत्याच्या डावातला एक भिडू उठून गेला, नळावरची एक बादली कमी झाली, कचेरीतलं एक टेबल रिकामं पडलं.—विसूभाऊंनी आपलं रेशनकार्डहि परत केलं !—घशाखालीं घासहि जात नव्हता तर काय करायचं आहे धान्य आणून ! सारा वेळ ते घरात बसून रहात. न जेवतां न बोलता, एका कोपऱ्यात, एका कडेला !

सुशीलाबाई सारा वेळ त्याच्या भोवतीं भोंवतीं करीत. त्यांच्या डोळ्याचं पाणी खळत नव्हतं. त्यांच्या विनवण्या आटपतं नव्हत्या. विसूभाऊंच्या कपाळाला अंगारा, दंडाला ताईत वगैरे केव्हाच लावला होता त्यानीं. मुलं तर वडिलांना भिऊं लागलीं होतीं, व आपण होऊनच दूर झालीं होतीं. पण विसूभाऊंचें बिलगलेल्या बायकोकडे अगर दूरावलेल्या पोरकाडे लक्षच नव्हते. ते वाट पहात होते, वेळ काढीत होते.

अन् घड्याळ टिकटिकत राही, कॅलेंडरचीं पानं टरकलीं जात. चंद्र-सूर्याचं रहाटगाडगं फिरत राही ! भर अंधारांत सांवल्या दिसत. दिवसाच्या कोलाहलांतहि हलकेच पावलें वाजत.—अगदीं संथ, सावकाश. पण निश्चित, निश्चयी !—मृत्यु येणार होता, योग्य वेळीं येणार होता !

झपाट्यानें अलिप्त होणारे विसूभाऊ आतां शांत दिसूं लागले. त्यांचीं धांवणारीं दृष्टि थंड झाली. त्यांची विस्कळित वागणूक बंद झाली. आजूबाजूच्या कोलाहलांतून ते पूर्ण अलिप्त झाले. कुणाचाच त्रास उरला नाही. कसलीच ओढ उरली नाही.....

मुक्त झालेल्या त्यांच्या मनाला आतां जाग आली. ते उठले. पत्नीचे सारे दागिने त्यांनीं मोडले, अन् रोकड करून बँकेत भरली !—सुशीलाबाई धाय मोकळून रडल्या. मोठ्या सोहाळ्याने मिळालेले स्त्रीधन, मांठ्या कौतुकानें केलेल्या कुड्यावांगड्या, —सारी लक्ष्मी घराबाहेर नेताना त्याचीं आतडीं तुटलीं. नवऱ्याला कसं समजवाव हेंच त्यांना समजेना. उलट विसूभाऊच तिचं सात्वन करीत हांते. आपल्या विधवेला आधार देत होते. सुशीलेनें रडून हातपाय गाळून कसे चालेल ? तिनें धीर धरला पाहिजे. तिला पैशाअडक्याची माहिती व्हायला पाहिजे. बँकेचे व्यवहार व्यवस्थित कळले कीं दरमहा तिला पैसे काढतां येतील. नवरा मेल्यावर लोकांच्या घरीं पोळपाट—लाटणं घेऊन धावावं लागणार नाहीं !

त्याच भरात विसूभाऊंनीं विम्याची रक्कम मिळवून द्यायची व्यवस्था केली. घरमालकाला वर्षाचे भाडें आगाऊ देऊन टाकलें. अन् एक दिवस ते सरळ उठले, बाळ माधवला घेऊन त्याच्या आजोळी दाखल झाले. आपल्या मृत्यूनंतर मुलाच्या मामांनीं मुलांच्याकडे पहाव, त्याच पालकत्व पत्कराव.....

सान्या घरभर, आजोळीं अन् आजूबाजूला एकच आश्चर्य पसरलं, आकात उडाला ! विसूभाऊंच्या वर्तनाचं सर्वानाच वाईट वाटलं. पण स्वतः विसूभाऊ हर्षखेदापार पोचले होते. वेदाताचा अगर वादविवादाचा, आशेचा अगर अश्रूंचा कसलाच विचार त्यांना वेढीत नव्हता. एकटेच ते स्मशानात जाऊन बसत; आपल्या प्रवासाच्या सुरुवातीच्या स्टेशनकडे पहात बसत !

आतां सर्व तयारी पूर्ण झाली !—पैशाअडक्याची पूर्ण व्यवस्था झाली. मुलाच्या शिक्षणासाठीं, कुसुमच्या हुंड्यासाठीं, पत्नीच्या चरितार्थासाठीं, होईल ती सोय विसूभाऊंनीं केली. दागिने, उंची कपडे, फर्निचर, स्वतःचं घड्याळ, आगठी, पेन, सारं फुकून बायकापोरांच्या भवितव्याची तरतूद करून ठेवली. मामाना पालकत्व दिलें. शेजाऱ्यांना साभाळण्याची सूचना दिली. इतर जेव्हांची व नातलगांची निरवानिरव केली. पित्यासमान असलेल्या दूरच्या वृद्ध काकांना अखेरचें भेटून घेतलें. स्वतःच्या अंत्य संस्कारांची व्यवस्था करून ठेवली... आपल्या मरणानें जगाला कर्मीत कमी

दुःख व्हावें हा विचार !—अन् प्रत्यक्ष कालदूतांनाहि कष्ट पडूं नयेत म्हणून त्याच्या झिजून जाणाऱ्या शरीराच्या दारार्शी त्यांचा प्राण आपण होऊन वाट पाहू लागला...

मग दिवस अन् रात्र ह्यांना अर्थ उरला नाही. आजूबाजूच्या बध्याची थक्क झालेली दृष्टि, पोराबाळांचे भेदरलेले केविलवाणे चेहरे, अन् धाय मोकळून आसवं टाळणाऱ्या पत्नीची मूर्ति त्यांना फार परकी, दूरवरची वाटू लागली. किती दिवस उरले आहेत, किती काळ कंठायचा आहे हे कळायची शुद्धि उरली नाही. फक्त तयार रहायचं, समोर जायचं, एवढी एकच भावना भरून राहिली.....

अन् मग कार्तिक आला ! थंडीनें आखुडलेले दिवस नि कुडकुडलेल्या रात्री भरभर थिजून वितळून गेल्या. अमावास्येची अशुभ घटका उजाडली. सुशीलाबाईंनीं देवांवर सतत अभिषेक सुरू केला अन् पंचप्राण एकवटून त्या पतीभोवती पहारा करू लागल्या. विसूभाऊंचा मेहुणा आला, चुलतभाऊ आला.—विसूभाऊंची समजूत करायला, सुशीलेला धीर द्यायला ! अन् आजूबाजूचे ओळखीचे लोकहि भयचकितपणे पाहूं लागले.

अन् मग एक दिवस त्याचा मेहुणा त्यांना जोराने हलवून ओरडून म्हणाला, “आतां तरी माणसासारखं वागा ! अमावास्या उलटली !... तुमचं भविष्य खोटं ठरलं ! वेळ टळली !...”

विसूभाऊंना अर्थबोध व्हायला वेळ लागला. पण मग ते विलक्षण बावरले. अमावास्या गेली ? कार्तिक सरला ? भविष्य खोटं ठरलं ? आपण जिवंतच राहिलों ? मेलों नाही ?—खरच, ते जिवंत होते ! हातपाय हालवूं शकत होते ! खरंच मुदत संपली होती. मरणाचं भय टळलं होतं. अशक्य कोटीतली गोष्ट घडली होती ! केवढा विलक्षण चमत्कार !

मेहुणा नि चुलतभाऊ विसूभाऊंना इहलोकांत आणीत होते. शेजारी डोकावून पहात होते. कुसुम नि माधव जवळ सरकून पहात होती. अन् सुशीलाबाईंचा आनंद दाही दिशांत मावत नव्हता. पैठणी नेसून त्या सत्यनारायणाच्या पूजेची तयारी करीत होत्या.

विसूभाऊंचा पुन्हा पुन्हा विश्वास बसत नव्हता. मृत्यूच्या किती नजीक गेले होते ते ! सर्व पाश तोडून, सर्व भावना विसरून ते उभे होते—आणि काळ त्यांना झुकाडी देऊन पसार झाला होता. फलाटापाशी गाडी थांबली नव्हती. खानेसुमारीच्या खतावणीतलं एक पान नकळत उलटलं गेलं होतं. अन् आतां विसूभाऊंना परतणं भाग होतं. अनिश्चित काळपर्यंत जगणं भाग होतं ! समाज, संसार, रोजची कर्मे, बायका—पोरं, ऊन—पाऊस, अन्न नि झोंप.....

त्यांच्या भकास दृष्टीला घेरी आली. अन् मग अचानक अश्रुधारा ओघळू लागल्या. कित्येक दिवसानीं ते आज रडू लागले. कित्येक दिवसानीं त्यांना ताप भरला.

घरांत आनंदोत्सव चालला होता. ब्राह्मणभोजनं झडत होती, पंचपक्वान्नं तयार होत होती, नवस फेडले जात होते. कार्तिक टळल्यावर आता दिवाळी साजरी होत होती.

अधू झालेल्या मनाने विसूभाऊ सारं पहात होते. पक्वान्नांचा सुवास त्यांच्या सुंद नाकाशीं घोघावत होता. पत्नीची तृप्त नजर त्यांच्या बुबुळाशीं घोटाळत होती. घड्याळाची अखंड टिकटिक् त्यांच्या कानात कुरकुरत होती. सगळीकडे आनंद पसरलेला, आशा भरलेली, जो तो आयुष्यात रंगून गेला होता. जणुं कुणीच मरणार नव्हतं ! विसूभाऊसुद्धां मरणार नव्हते ! ते जगणार होते. ते जेवणार होते. त्यांना भूक लागणार होती व टेकरहि येणार होते. ते हंसणार होते, गप्पा मारणार हांते. शिक्षिकच्या डावात त्यांना आवेश वाटणार होता. तार्जी वर्तमानपत्रं ते आतुरतेनें वाचणार होते. बाळाला कडेवर घेणार होते. अन् सुशीलेचे लाल झालेले गाल पाहाणार होते.

पण आजूबाजूचा उत्साह पाहूनहि विसूभाऊंना उठावंसं वाटेना ! पक्वान्नांचे प्रकार पाहून त्यांना जरासुद्धां भूक लागेना. सत्यनारायणाचा प्रसादसुद्धा घशाखाली जाईना. कुसुमनें त्यांना घरच्या बागेंतलीं चाफ्याचीं फुलें दिलीं, त्यांचा त्यांना वासच येईना. ते खिडकींतून बाहेर पाहूं लागले. पण समोरचा रस्ता, आजूबाजूचीं घरे, ओळखीचीं माणसें त्यांना सारीं

परलोकांतर्ली वाट्टं लागलीं. अन् सुशीलेने त्यांचा हात धरला तेव्हां त्यांच्या हाताचे स्नायूसुद्धां तसेच थिजलेले राहिले.

त्याचं मरण टळलं, पण ते माणसांत येईनात !

आरशात स्वतःचा चेहेरा पहातांच विसूभाऊ भयंकर दचकले. स्वतःचीच ओळख त्यांना पटेना. डोळे खोल गेलेले, गालाचीं हाडं वर आलेलीं अन् दाढी बोटभर वाढलेली. त्या डोळ्यात कसलंच तेज नव्हतं, कसलाच भाव नव्हता. हात-पाय लांब व वांकडे झालेले नि शरीर नुसतं फासळ्यांनीं भरलेलं. एखाद्या भुतांसारखे दिसत होते ते !

...भूत ! मढं ! आरशांतलं प्रतिबिंब, घरांत बसवलेलं शरीर हें विसूभाऊंचं मढं आहे, भूत आहे. अमावास्येच्या अपरात्रीच विसूभाऊ वारले. त्यांच्या आत्मा उडून गेला. आतां वावरतो आहे तो फक्त त्यांचा पेंढा भरलेला सागाडा...

विसूभाऊ अधिकच भकास झाले. आंवरून ठेवलेल्या, आंखून दिलेल्या स्वतःच्या संसारात असं भूत होऊन वावरणं त्यांना नको होतं. ते सारखे ओक्साबोकशीं रडूं लागले. म्हणूं लागले, “ मला इथं राहायचं नाही. मला जाळा, अग्नि द्या—”

आतां मात्र अनर्थ झाला ! विसूभाऊंचं वर्तन पाहून कुणाला कांहीं सुचेना. आनंदाचे गजर, देवाचे नवस एकदम बंद पडले. विसूभाऊंना फुलवायला, खुलवायला सारीं जणं आटोकाट यत्न करूं लागलीं, मेहुण्यांने त्यांना बाहेरच्या बागेपर्यंत हात धरून हिंडवून आणलें. भावानें रेडिओ आणून जगांतल्या गंमती सुनावल्या. जोश्याने त्यांना लहानपणच्या आठवणी व पुढच्या आकांक्षा सांगून पाहिल्या, पण विसूभाऊंना कसलीच ओढ, आतुरता उरली नव्हती. हें आपलं नाही, हें आपल्याला नको ! हें संपलं आहे, हें आपण स्वीकारणार नाही, आपण मरणार...मरणार !...

सुशीलाबाईंना सुचेनासं झालं ! सारं पुण्य पणाला लावून त्यांनीं आपलं सौभाग्य टिकवलं होतं ! फक्त अमावास्या उतरेपर्यंत हें व्रत आहे अशी त्यांची भावना होती. पण आतां मार्गशीर्ष मार्गे पडूं लागला !

मविष्यकाळाच एवढं भय वाटल नाही, पण भूतकाळाच्या ह्या घडामोडीने त्यांच्यावर आकाश कोसळू लागल.

कशी समजूत घालायची?—मृत्यूचा एवढा पगडा बसलेला कसा उठवायचा?—‘कुणा म्हणालं, ‘मात्रिक आणा, झपाटलं आहे त्याना!’—मेहुण्याचा विश्वास नव्हता, पण मात्रिक आला.

मंत्रतंत्र, गंडदारे, भूतपिशाच—घरीं एकच गर्दी उडाली. पण विसूभाऊ सर्व पिशाच्चांच्या पुढें गेले हांते, अन् त्यांनीं एकच मंत्र धरला हांता, “मी मरणार—मी मरणार—”

मंत्रांच्याबराबर मात्रा आल्या. पोटांत ध्यायचे काढे, अगाला लावायचे लेप, एक ना दोन. कुठून कुठून औषधां वनस्पति आणण्यांत शेजारचा जोशी झिजून गेला. आयुर्वेदात म्हण यावर औषध होतं. अन् वाटेल तें व्रत पाळायची आणि लागेल तें औषध आणायची सर्वांची तयारी हांती. आणि हें सारें चालू असतांना चुलतभाऊ डॉक्टरांना आणूं लागला. घरचा डॉक्टर, हृदय तपासणारा डॉक्टर, रक्त तपासणारा डॉक्टर, मेंदू तपासणारा डॉक्टर, आणि मानसशास्त्र जाणणारा तज्ज्ञहि—आपापल्या परीने जो तो उपचार करीत होता, प्रयोग करीत होता...

पण विसूभाऊंना कशानेच गुण येईना. पुराचे पाणी झपाट्यासरशीं ओसरून जावं तस त्याचं आयुष्य निष्प्राण झालं होतं. पंचा नेसून ते न जेवतां, न झोंपतां अडगळीत बसून रहात. त्यांच्याकडे बघणंहि भीतिदायक वाटे. मुलं तर झोपेतहि दचकून उठत अन् सुशीलाबाईंनाहि जवळ जाणं जड वाटे.

अखेर मेहुणा कंटाळला व बाहेणांच्या नशीबाला दोष देत निघून गेला. चुलतभावानेहि ‘विश्याला वेड लागलंय’ अस ठरवून काढता पाय घेतला. मात्रिक थकले, मात्रा संपल्या, औषधांचे शोध अपुरे पडले. विधवा झाल्यावर सुशीलेला उपयोगी पडेल म्हणून ठेवलेली रोकड विसूभाऊंच्या वेडांत खर्च झाली. सुशीलाबाईंना काय करावं कळेना! मृत्यूला आळवणाऱ्या जिवत नवऱ्याला कसं जागं करावं कळेना! अखेरचं अवसान आणून त्यांनीं विसूभाऊंना आपल्या चुलतसासऱ्याकडे आणलें.

खेडेगावांत एकीकडे रहाणारा विसूभाऊंचा वृद्ध काका आपल्या पुतण्याची अवस्था पाहून रडू लागला. धडधाकट, तरणाताठा अन् सुखी, संसारी विश्वनाथ !—अन् काय ही विलक्षण अवस्था ! मृत्यूचं दर्शन इतकं उग्र असतं ? मृत्यूचा ध्यास इतका असाधारण असतो ?—सत्तर वर्षांच्या त्या वृद्धाला तर आयुष्याची अजून ओढ उरली होती. चिवटपणें जगत होता तो. अजून मिळेल तितकं जगणार होता...

वेदान्त, आश्वासन, जरब, आकर्षण !—म्हाताऱ्यानें नाना तऱ्हेनें विसूभाऊला आळवले. चुलत्यापुतण्याचं विलक्षण प्रेम होतं एकमेकांवर !—पण आता विसूभाऊंना त्याची आठवणहि उरली नव्हती. हा सत्तर वर्षांचा थेरडा स्वतः काळापासून तोंड लपवून खुशाल जगतो आहे, वर माझीहि धिड काढूं पहातो आहे ! का हे लोक आयुष्याला असे लोचटासारखे चिकटून असतात ?—काय ह्या खेळांत ह्यांना स्वारस्य वाटतें ?—विसूभाऊ वितून गेले. अधिकच वेड्यागत करूं लागले.

चुलत्यापुतण्यांची आतां चढाओढ सुरू झाली. म्हाताऱ्यानें जंगलांतली दुर्मिळ वनस्पति महत्प्रयासानें आणून पाजली, वेड पळावं म्हणून विसूला भरमसाट दारू पाजली, पुनर्जन्माचं नाटक केलं. आततायी, अशक्य कोर्दीतले, सारे यत्न केले, पण त्या विलक्षण उपचारानीं विसूभाऊ अधिकच वेडेचार करूं लागले. ते रडूं लागले, किंचाळूं लागले, सुशीलेच्या गळ्यांतलें मंगळसूत्र तोडूं लागले, भर रात्रीं स्मशात जाऊन बसूं लागले...

अखेर म्हातारा आजारी पडला ! अन् त्याचें हें भाग्य पाहून विसूभाऊंचा अधिकच भडका उडाला !

काही मार्ग उरला नव्हता म्हणून सुशीलाबाई काही दिवस तिथें राहिल्या, अन् मग दुसऱ्या गांवीं नवऱ्याचें लोढणें घेऊन गेल्या. तेथून तिसऱ्या, मग चवथ्या. दूरदूरच्या शहरांत, एका बाजूच्या खेड्यांत, तीर्थाच्या जागीं, साधूंच्या मठाजवळ.....

विसूभाऊंना जगायची इच्छा नव्हती, पण त्यांना मरण येत नव्हतं. असंख्य उपचार अन् प्रेमाचा पहारा त्यांना जगत ठेवत होता, तेवत ठेवत होता ! आतां मरणाचं भविष्य, खोटं भविष्यसुद्धां कुणी सांगत नव्हतं, प्रत्येक

नजर, प्रत्येक प्रयत्न, प्रत्येक क्षण त्यानी जगात रहायची जाणीव करून देत होता. त्यांचे शरीर बाहेरून नातलगांच्या नजरांनी नि आंतून औषधानी लपटले होते. पंचेद्रिये फुलवायला नवी माणसं व नवा मुद्दख दाखवला जात होता. जगण्याखेरीज दुसरं काही करायला अवसर ठेवला नव्हता. अनिश्चित कालपर्यंत मुकाट्याने जगत रहायचं एवढंच ठरलं होतं. फक्त जगणं, जिवंत रहाणं, मृत्यूपासून लपणं, मृत्यूला विसरणं.....

×

×

×

आणि कुठल्यातरी परप्रातात नेलेले विसूभाऊ बायकोचा, डॉक्टराचा, औषधांचा-पहारेकऱ्याचा, सर्वांचा, डोळा चुकवून एका राती भर अंधारांत, भर पावसांत पळाले, वेड्यासारखे सैरावैरा धावत जंगलात घुसले, अन् एका ओसाड विहिरीत त्यांनी उडी घेतली.

संध्याकाळीं सहा वाजून गेल्यावर मथुरा बिन्हाडीं परतली. सकाळीं चार घास खाऊन भर उन्हांत घराबाहेर पडली ती आतां उन्हं उतरल्यावर उपाशी मनानं परतली. जातांना औत्सुक्य, आनंद आणि अनेक आशादायी भाव मुखावर नाचत होते. आता आली तेव्हां चेहरा शांत, सौम्य व बराच झुन्य झाला होता. असा बदल कां झाला हें तिचं तिला नीट समजलं नव्हतं—दुपारभर कळलं नव्हतं नि घरीं परततांनाहि उमगलं नव्हतं. घराला कुळप होतं. सकाळीं बिन्हाडाबाहेर पडतांना अनेक संमिश्र भावना मनांत जमल्या असतांना तिनं कसंतरी कुळप लावलं होतं. आतां कुळप उघडताना—क्षणार्धांत मथुरेच्या मिठी पडलेल्या मनांत एक जुनी आठवण कळ उघडण्यासारखी आली...

संध्याकाळीं सहा वाजून गेल्यावर सदाशिवराव घरीं परतले. मथुरा घरीं नव्हती; दारांतहि नव्हती. बिन्हाडाला कुळप लावून शेजारणीकडे वसायला गेली होती. लोणचं घालण्यावरून, स्वेटर विणण्यावरून, शिकणाऱ्या मुलींच्या नखरेपणूवरून गप्पा सुरू झाल्या; नि रंग असा चढला की वेळेचं भान उरलं नाही. असं सहसा होत नसे; पण जमलेल्या जणींत मथुराच जरा शिकलेली होती अन् त्यामुळं बोलण्याचा बराच वांटा तिच्याकडे आला होता. मथुरेचं बहरात आलेलं भाषण चाळींत खेळणाऱ्या एका पोरानं टाळ्या वाजवून थांबवलं. सदाशिवराव त्रासिक मुद्रेनं ताटकळून पिवळा हत्ती फुंकत उभे असल्याची वर्दी मिळाली; अन् मथुरा विलक्षण दचकून उठली.

मथुरा त्रि-हाडाकडे आली ती धावत, धापा टाकीतच ! तिचा हुर-हुरल्यासारखा चेहरा सदाशिवरावाची त्रासिक मुद्रा पाहून अधिकच शरमून गेला. कापऱ्या हातानं कुलूप निघालं अन् धडधडत्या हृदयान चहाचं आधण चढलं.

कोट-टोपी खुंटीला अडकवून सदाशिवराव स्वैपाकघरात आले. तर्जनीनं त्यांनीं कपाळावरचा घाम पुसला, सिगरेटच्या थोटकाचा अखेरचा झुरका मारला अन् ते फतकाला मारून बसले. पाय न धुता स्वैपाकघरांत यायचं, सिगरेटची राख जागोजागीं करायची, दुसऱ्यासमोर घाणेरडा घाम पुसायचा हें मथुरेला अगर्दीं आवडत नसे. पण ती बोलली नाही. तिकडून ऑफिसांत यायच्या वेळेला आपण स्वागतासाठीं हसतमुखानं दारात नव्हतों ह्याच चुकीनं ती अर्धमेळी झाली होती आणि तशांत.....

तेवढ्यांत सदाशिवराव फुरंगटल्यागत म्हणाले, “ आम्ही कोण आतुरतेनं धावत घरीं येतो ! सातआठ तास कामाच्या ओझ्याखालीं जीव नकोसा होतो. इतके कष्ट करून घरीं यावं तर तुम्ही बेपत्ता ! आम्हीं मरमर राबायचं त्याचं चीज असं व्हायचं असेल तर—”

मथुरेला वाटलं आणीक काय अभद्र बोलणार हे ! त्यापेक्षां धरणी दुभंगली तर बरं होईल ! इतके कष्ट करून शिणून येतात हे पण आपल्याला एवढाहि सेवाधर्म पाळतां येत नाहीं. तिला आपली चूक कशी सुधारारी समजेना ! आधणात आणीक एक चमचा साखर टाकून तिनं चहा बनवला अन् कप भरून सदाशिवरावांच्या पुढं ठेवला.

सदाशिवराव आपल्याच नादांत होते. रुसलेली, रागावलेली चर्या तशीच कायम होती. चहाचा कप हातीं घेत ते म्हणाले, “ चहा जरी नीट केलाय का ! सकाळीं घाईघाईनं चार शिंतं खाऊन जायचं तें संध्याकाळपर्यंत तसंच ! छे छे, कंटाळलों बुवा ह्या दगदगीला. नको हा त्रास नि नको हा संसार ! ”

चहाचे घोट पोटात जातांच सदाशिवराव एकदम उठले. कोट-टोपी हातांत घेत मथुरेकडे न पाहतांच म्हणाले, “ मी जाऊन येतो हं जरा ! अन् डाव पडला ईस्पिटाचा तर जरा उशीर होईल. ”

मथुरेनं नवऱ्याची कपत्रशी विसळून ठेवली. नवरा गेला तरी तिच्या मनातली खंत गेली नाही. विचारे कसेत्रसे चार घास खाऊन कामावर जातात, सातआठ तास रात्रावं लागतं. किती काम पडत असेल कोण जाणे ! वाढत्या अंधाराबरोबर मथुरेऱ्या मनाची खिन्नताहि वाढूं लागली. तिनं चूल पेटवली अन् त्यांना कोणती भाजी आवडते त्याचा अंदाज ती घेऊं लागली.—

×

×

×

मथुरा कुलूप उघडून आत आली. मनाशी क्षणार्धांत येऊन गेलेली आठवण चपला काढताना, चूळ भरताना, फिरूनफिरून घुटमळून गेली. त्या जुन्या जीर्ण जाणिवेनं तिला फारसा आनंदहि झाला नाही अगर वरवरचं दुःखहि दाटलं नाही. कसलीतरी निराळीच भावना येऊन गेली. त्याचं स्वरूप तिला समजलं नाही. चूलघरात ती गेली; पण चहा प्यायचा विचार आला तसाच निघून गेला. दुपारीं घेतलेल्या चहान चव पार विघडून गेली होती तोंडाची अन् दुपारच्या दृश्यानी चेहऱ्यावरचे भावहि पालटून गेले होतं. संध्याकाळच्या क्षीण अंधारात मथुरेनं आरसा पुढं घेतला अन् आपल्या पांढऱ्या कपाळाकडे अन् फिकट चेहऱ्याकडे ती निरखून पाहूं लागली. हर्ष आणि खेद, आशा आणि निराशा ह्यांपेक्षां जे वेगळं वाटतय् तें ती आरशांत पाहायचा यत्न करूं लागली. पण एकाएकी तिच्यापुढं एका फार जुन्या घटनेचं प्रतिबिंब प्रकट झालं.....

सदाशिवराव ऑफिसांतून आले आणि त्यांचं चहापान व्यवस्थित झालं. परंतु मथुरेऱ्या मनाला कापरं भरलं होतं तें कमी झालं नाही. नवऱ्याचा तिला जाच होता, त्रास होता असं नाही. पण काहीं काहीं गोष्टी मोकळेपणीं बोलायला तिला भारी भय वाटे. आज पहिली तारीख होती, पगाराची तारीख होती. अन् गेले चारपांच महिने नव्या बांगड्या बनवायची मथुरेची इच्छा अपुरी राहिली होती, ती उफाळून आली होती.

चहाचीं भाडीं विसळताना मथुरा मनांत पैशाचे हिशेब करीत होती. दूधवाला, कोळसे वाला, घरभाडं, मोलकरीण—सर्व देणीं निपटूनहि थोडेसे पैसे उरतील. खेरीज पोस्टांतली शिल्लक. बागड्या सहज दुरुस्त होतील !

मथुरा हात पुशीत हसतहसत बाहेरच्या खोलींत आली अन् तपकिरीच्या चिमटी नाकांत कोंबणाऱ्या नवऱ्याला म्हणाली “पगार झाला असेल आज !”

सणसणीत शिक देत सदाशिवरावानी मथुरेकडे रोखून पाहिलं. त्यांना अंदाज आला अन् एकदम त्याचा चेहरा गंभीर झाला. ते म्हणाले, “अर्थात् ! तीस दिवस काय फुकट हाडार्ची कांड करतों होय ? अन् पगार पुरा मिळाला आज. ”

मथुरेनं आश्चर्यचकित होऊन म्हटलं, “म्हणजे ?”

सदाशिवराव खुद्कन् हसले. पण मग त्याची मुद्रा पोक्त झाली. जबाबदारीच्या आठ्या त्याच्या कपाळावर रेखल्या गेल्या. काळजीनं त्यांच्या भुवयां-खालर्ची काळीं वर्तुळं ठळक केलीं. अन् त्यांची हिकमती जिव्हणी म्हणाली,

“तुला काय कळणार ऑफिसच्या भानगडी ? हजाहजाराची कॅश सारखी मोजावी लागते. हिशेव, ताळे, आकडेमोडी, सद्या-साऱ्या गुंतावळ्यांत डोकं शाबूत ठेवणं म्हणजे चेष्टा नाहीं ! पैचा फरक झाला की पगारांत कपात आलीच. चोवीस तास सुरी लटकत असते डोक्यावर !”

मथुरा खिळून राहिली. आपले पती इतकं जबाबदारीचं, जोखमीचं काम विनधोक करतात ह्याचा तिला अभिमान वाटला. खरंच केवढे मोठे आहेत हे ! तरीपण बांगड्या—

ती म्हणाली, “ह्या महिन्याला सारीं देणीं देऊन बरीच शिल्लक उरेल. ह्या बांगड्या शिजल्या आहेत. घाट बदलून—”

“किती असंतुष्ट आहेस तूं ! अग हें सारं चाललंय कुणासाठी ? आम्ही मरमर राबतों आहोंत. आत्ताच तुला सांगितलं, की एक पाय तुरुंगांत—”

“इश, भलतंच काय बोलणं !”

“मग काय तर ! आम्ही काय विवंचनेत असतो अन् तुमचे कसले खुळे हट्ट सुरू असतात ! मागच्याच महिन्याला तुला लुगडं घेतलं. ”

“हो, माझंच चुकलं !”

खालच्या मानेनं मथुरा खोटी हसली. सदाशिवरावहि हसले. पण मनापासून अन् मान वर करून ! मग कोट-टोपी घालीत ते म्हणाले,

“ क्लबमधून यायला उशीर होईल जरा ! सर्वांचेच पगार झाले असणार आज ! तेव्हा पत्त्यांची बैठक लवकर संपणार नाही. ”

सदाशिवरावांची स्वारी दिसेनाशी होईपर्यंत भरल्या डोळ्यांनी मथुरा तिकडे पाहात राहिली. हिशेब, ताळे, आकडेमोडी, सद्या, एक पाय तुरुंगांत ! मथुरेचं ऊर भरून आलं. कचेरीतली नोकरी म्हणजे राज्य चालवण्याहूनहि अवघड. पगार मिळणं, पैसे कमावणं किती कठीण, कष्टाचं !—अन् आपला स्वामी हें सारं सहन करतो. एवढ्या दगदगीनंतर विसाव्यासाठी त्यांना क्लबमधे पैसे लावून खेळावं लागतं; पण हें आपल्या ध्यानांतहि येत नाही व आपण लुगड्याचा, बांगड्यांचा हट्ट घेऊन बसतो.

पलंगावर रेलून, नवरा कचेरीत काम कसं करीत असेल ह्याचा अंदाज मथुरा घेऊं लागली. फाईली, टेबलं, टाईपरायटर्स, पट्टेवाले, तिजोऱ्या, वरिष्ठांचे हुकुम अन् कारकुनांची कुजबुजणी अन् त्या साऱ्या पसाऱ्यांत आपले हे एका मोठ्या टेबलाशी घडाडीनं आकडेमोडी करीत आहेत.....

×

×

×

मथुरा आरशापासून दूर झाली अन् तिनं दिवा लावला, चूल पेटवली नि चार घास खाले. फार दिवसापूर्वीची नेमकी तीच सामान्य घटना आज कां स्मरावी अन् मनांत धुमसत राहावी हें तिला पूर्णपणें कळेना. सदाशिवरावांना जाऊन सहा वर्षे लोटली होती अन् मरण्यापूर्वी त्यांनीं बांगड्या बदलून आणल्या होत्या—त्याहि त्यांच्या मागोमाग मोडायच्या लागल्या होत्या. जुन्या अलंकाराच्या नि जुन्या संसाराच्या आठवणी अकारण काढायचा का काळ उरला होता ? पण नाही म्हटलं तरी ह्या आठवणी कां उगवतात ? अन् त्यांसह नेहमीची हुरहुर नि नेहमीचे अश्रू कां येत नाहीत ? मथुरेनं आपल्या कोरड्या डोळ्यांवरून बोट फिरवलं, कोरड्या ओठांवरून जीभ फिरवली अन् दिवा मालवून ती पलंगावर पडली. मऊ उशीत माथ टेकतांच तिच्या मिटलेल्या डोळ्यांसमोर पुन्हां एक स्मृति स्वप्नासारखी वावरूं लागली.....

बरीच रात्र झाली तरी सदाशिवराव परतले नव्हते. मऊ उशीत माथ टेकून मथुरा वाट पाहत होती. क्लबमधे ते कधीकधी रमतात हें तिल

ठाऊक होतं, तरीहि ती त्यांची वेड्यासारखी वाट पाहात होती—सवयीमुळं, सेवाधर्मामुळं !

त्यांतून आज तिचं डोकं दुखत होतं ! अन् अंगहि तापणार की काय असं वाटत होतं. भरभर काम आवरून ती अंथरणावर आडवी झाली होती; परंतु सदाशिवराव परत येईपर्यंत जागं राहणं भाग होतं.

तेवढ्यांत सदाशिवरावांची चाहूल लागली. मथुरेनं त्वरेनं दार उघडलं. आंत येत सदाशिवराव म्हणाले, “ मला जेवायचं नाही. खूप खाण झालंय बाहेर !...तूं घे जेवून. ”

स्वैपाकघराकडे निघालेली मथुरा उंबरठ्यावरच थन्नकली. अन्नाची विल्हेवाट कशी लावायची ह्याचा तिनं क्षणार्धांत विचार केला. मग आत जाऊन तिनं सारी आवराभावर केली.

ती बाहेर आली तेव्हां सदाशिवराव तिची वाट पाहात आहेतसं तिला भासलं ! ते म्हणाले, “ आँ ! जेवली नाहीस तूं ? ”

“ नाही, मला भूक नाही. ”

विलक्षण प्रेमळपणानं ते म्हणाले, “ वा वा, असं कसं ? आम्ही जेवलों नाही म्हणून तुम्हीं उपाशी राहायचं हा कुठला न्याय ? चल. ”

“ खरंच नको अन् मला बरंहि वाटत नाही. ”

सदाशिवरावांचा चेहरा खर्कन् उतरला. ते कंटाळ्यानं म्हणाले, “ काय होतंय ? डोकं दुखतंय वाटतं ? मग अँस्प्री नाही ध्यायचं ? कां तेंहि आम्हींच सांगायला हवं ? ”

मथुरेनं ‘ विशेष कांहीं होत नाही ’ असा अविर्भाव केला अन् ती अंथरणं पसरूं लागली.

सदाशिवरावांनीं अस्वस्थपणें फेऱ्या घातल्या. वेडीवाकडी शिष्टी वाजवून अर्धी-मुर्धी लावणी घोळवली. मग मथुरेकडे वळून ते म्हणाले, “ मी आज किती आनंदात आहे ! अन् तूं मात्र—”

मथुरेनं उशावर अन्ने सरकवीत प्रश्नार्थानं पाहिलं. तिच्या डोळ्यांतला तो भाव पाहून सदाशिवराव खुलून म्हणाले,

“ माझ्या बढतीचं नक्की झालं ! पुढच्या महिन्याला वरची ग्रेड मिळणार ! ”

“ खरं म्हणतां हें ? ”

“ मग तुला काय वाटलं ? शंभर कारकून आहेत हापिसात. पण त्यातून वर सरकवायला डोकं असत एखाद्याजवळच. ”

नवऱ्याचा तो डौल, -बोलण्याची ढब, नजरेतला भारदस्तपणा—मथुरेला मीठमोहऱ्याच आणाव्याशा वाटल्या ! पण डोक्यांतली कळ थांबली नव्हती; अन् तिचा चेहरा तसाच उदास राहिला.

सदाशिवराव तिच्या नजीक आले. तिच्या चेहऱ्यावर भीतीचे भाव उमटून गेले. धोगऱ्या स्वरात सदाशिवराव म्हणाले,

“ आणि बांगड्याचं काय, कुड्यासुद्धा करूं ! ग्रेड काय, कष्ट काय, सारं तुझ्यासाठीं करायचं ! साहेबाचं माझ्याखेरीज पानदेखील हालत नाहीं. गुप्त फायली, महत्वाचे कागद सारे माझ्या हाताखालनं जातात. हा मान, हा मोठेपणा कुणासाठीं मिळवायचा ? तुम्ही सुखी व्हावं म्हणून—”

“ पण मी आहें ना सुखी ! ”

“ मग चेहरा अजून हसरा का होत नाहीं ? तुमच्यासाठीं आम्हीं दिवसभर रावायचं, जिवापाड कष्ट उपसायचे अन् घरी येऊन एवढंही सुख—”

“ असं काय बोलायचं ! ”

मुखावर खोटं हास्य आणीत मथुरा विचार करू लागली. इतका हुषार, असामान्य स्वामी शोधूनहि सापडायचा नाही. मग आपण इवलीशीं दुःखं विसरून त्याला हवं ते, हवं तेव्हा नको सुख द्यायला ? आपलं तेच कर्तव्य अन् तेच जीवितकार्य.

×

×

×

मथुरा नकळत पलंगावरून उठली. चार वर्षांच्या वैधव्यदशेत बऱ्या-वाईट आठवणी आल्या त्या पतीबद्दल अभिमान अन् आत्मीयता घेऊनच आल्या. त्या सान्या काळांत संकटं सहन केली, कष्ट केले, शिक्षण घेतलं, पण ती श्रद्धा अन् तो आदर कधीच कमी झाला नाही. मग
मा...११

आजच असं चुकल्यासारखं, दासळल्यासारख काय वाटतंय ? मथुरेनं खिडकी उघडून चौकर्टांतून चांदणं निरखल. दिवा लावून हृदय जागं करायचा यत्न केला. समई पेटवून पतीच्या फोटोकडे भक्तिभावानं पाहायचा प्रयत्न केला. पण कुठल्याहि उजेडाच्या आधारान मनाला आलेल्या त्या अनुभवाचं आकलन नीट होईना. खर म्हणजे ह्या प्रकाशापेक्षा तिनं दुपारच्या रखरखीत सूर्याच्या साहाय्यान जे पाहिल त्याचेच तेजकण तिच्या हृदयात फुलत होते. पाहतापाहता पेटलेल्या वणव्याप्रमाणं दुपारच दीर्घ दृश्य मथुरेच्या मनांत तळपू लागलं.....

सकाळीं दहा वाजायच्या आतच मथुरेनं सैपाक उरकला नि घाईनं चार घास घशाखाली घातले. औत्सुक्य, आनंद आणि अनेक आशादायी भाव तिच्या मुखावर नाचत होते. त्याच धांदलीनं तिनं बिन्हाडाला कसबसं कुदूप लावलं अन् ती लगवणीनं निघाली. हातात नोकरी मिळाल्याचा हुकूम, हृदयात नोकरीबद्दलचा धडधडाट अन् डोळ्यात नोकरीसंबंधीचीच उत्सुकता!

कळवलेल्या वेळेच्या आधीच ती कचेरींत पोचली. ऑफिसात जायला वेळ साधावी लागते हें तिला चागलंच ठाऊक होतं. तिनं सुस्कारा सोडला व ती वरिष्ठांची वाट पाहात राहिली. थोडसं शिकल्यानंतर अन् थोडेसे प्रयत्न केल्यावर लगेच नोकरी मिळाली हा आनंद होत होता अन् कचेरीत जबाबदारीचं, जोखमीचं काम झेपेल की नाहीं ह्याची धास्ती वाटत होती.

वरिष्ठ आले; पण मथुरेला लगेच भेट घेतां येईना. पट्टेवाल्याचं दुर्लक्ष, नंतर मग्नरी अन् मग बक्षिशी. साहेबानी मथुरेला नीट न्याहाळली अन् काम समजावून दिलं. अनेक कारकून ओळीनं बसले होते; त्यांत एका टेबलाशी ती बसली अन् कागद पाहू लागली.

एकएक कागद—अन् एकएक फाईल पाहतांपाहता मथुरा त्यात रमली अन् मग हळूहळू कामाची पद्धति तिच्या लक्षात आली. जे ठरवून दिलं होतं, आखून दिलं होतं, तें साध, सोपं काम होतं. आपण उगाचच भीत होतो ह्या भावनेन मथुरा हसली अन् थोड्या वेळात तिनं साऱ्या दिवसाचं काम संपवून टाकलं.

सारा तास दीड तासच संपला होता. मथुरेनं टेबलापुढची नजर चोहोकडे वळवली. चारी बाजूंना टेबलाचा चक्रव्यूह अन् कागदपत्राच्या पलटणी. चौफेर पहावं तिकडे कारकून काम करीत बसलेले. तरुण, पोक्त, म्हातारे.....

मथुरेला एकदम नवऱ्याची आठवण आली. सदाशिवराव असेच एखाद्या टेबलापार्शी बसत असले पाहिजेत. मथुरेचं ऊर भरून आलं. तिनं मान खाली घालून काहीं कागद चाळले. फाइली परत लावून ठेवल्या अन् टीपकागदाशी चाळा करीत ती पुन्हा सर्वत्र पाहू लागली.

तिच्या शेजारचा पोक्त कारकून फाइलीत डोकं घालून घोरत होता. त्याच्या शेजारचा दोनदोन सेकंदांनी तपकीर ओढत शिकत होता. उजव्या बाजूचा तरुण कारकून येणारे कागद सरळ बाजूच्या ढिगात लोटून देत होता अन् कुठलीशी कादंबरी चोरून वाचीत होता. समोरच्या टेबलापासचा लांब मिशाचा व पिग्या डोळ्याचा इसम तीनतीनदा साहेबाला भेटून येत होता—अन् ह्याव्यतिरिक्त त्याला काम नव्हतं. एकदोन मात्र कामात गुंतले होते; पण त्याच्या डोक्यात घोटाला झाला होतासं दिसत होतं. ते सारखे पुटपुटत होते नि लिहिलेलं पुनःपुन्हा खोडत होते अन् बाकीचे.....

मानेवर खडा ठेवून अगर अगदीं मनःपूर्वक अस कुणीच काम करीत नव्हते !

मथुरेला विस्मय वाटला. तिन स्वतःपुढचे कागदपत्र चाळले. मनासारखं आणिक काय काम करायचं, अस तिला क्षणमात्र वाटलं. तिनं आळसावल्यासारखं केलं अन् षड्याळाकडे पाहिलं. सारे दोन तासच झाले होते. वेळ कसा जाणार तिला समजेना. खुर्चीत रेलून ती पुन्हा सभोवार पाहू लागली.

तपकीर ओढायला, पाणी प्यायला, चहा प्यायला—अनेक सर्व्हीखाली दरेकजण तीनतीनदा बाहेर जात होता. 'आवासाहेब, जरा तपकीर द्या हो—जर्दा आण रे रामजी—पुन्हा एकदा चहा फिरवा—ठेवा हो अर्जेट नाहीं ते एवढं—काम करून काय मिळवणार आहात एवढ !' अनेक आवाज कानांवर पडत होते.

काम कसं नि किती होत होतं हे ज्याचं त्याला माहीत ! वर्षानुवर्ष आखून दिलेलं ठराविक काम करतांना जो तो आव आणत होता तो मात्र अपूर्व होता. बुद्धीचा अंश नाही नि घामाचेहि थेंब नाहीत. निर्जीवपणे, लळतलोवत सारेजण वेळ वेचीत होते. जोखीम नाही, जबाबदारी नाही ! कष्टताप नाही, शीण नाही...

पट्टेवाल्यानं हळूच घडयाळ पुढ सरकवलं ! अन् त्यामुळं वेळ लवकर संपला. कागदांच्या नि कारकुनाच्या कारखान्यातून बाहेर आल्यावर मथुरेला हायसं वाटलं. पण त्या सुस्काऱ्यात समाधान नव्हतं ! जोखमीचं काम केल्याचा आनंद, मरमर राबल्यावर येणारा शीण, घरीं जाऊन जिवाला रिझवावं ही ओढ—काहींच वाटत नव्हतं तिला ! तिचा चेहेरा शांत, सौम्य व बराचसा शून्य झाला. त्याच तालात ती बिऱ्हाडीं परतली.

मथुरेचं मन खडबडून जागं झालं. दुपारचीं दृश्यं दीर्घ काळ दिसत राहिली. त्या रखरखाटात तिच्या मनांत निर्माण झालेल्या नव्या भावनेचं सत्य स्वरूप तिला समजू लागलं. केवढी फसवणूक, केवढा कट ! मथुरेचा चेहेरा स्तिमित झाला. मग तिला राग आला अन् अखेर ती स्वतःशीच हसली. कामाच्या नावाखाली हे लोक कचेरीत असा वेळ दवडतात तर ! तपकीर, तंबाखू, चहा, चुगल्या, पुस्तकं, पत्ते ! कामाचे कागद दूर लोटायचे नि साहेबासमोर जमेल तितकं नाचायचं ! मुख्य म्हणजे साधं काम अवघड करून ठेवायचं !—अन् हा घोळ घातल्यावर दमल्याचा, शिणल्याचा अवतार धारण करून घरीं यायचं, बायकापोरावर गुरकावायचं, दम घायचा, थापा मारायच्या, मिरासदारी गाजवायची ! घरात हक्काच्या बायकोकडून ओवाळून ध्यायचं; अर्पण करून ध्यायचं ! सहा तास कचेरीत माशा मारायच्या नि उरलेला वेळ बायकोला बनवून तिचा जीव नकोसा करायचा !...मथुरेनं खिडकी लावून चादण्या दृष्टीआड केल्या, दिवा फुंकून संसारावर सावली पसरवली. निराजन फुंकून फोटोंतल्या नवऱ्याची दांभिक मुद्रा नाहीशी केली अन् सौभाग्य सरल्यापासून आज प्रथमच ती शांत मनानं तात्काळ झोपी गेली.

कारकुनांच्या विन्हाडांतून— : १२

कारकुनाच्या विन्हाडातून देवघरांतल्या देवापेक्षां कोनाड्यातल्या घड्याळाची पूजा अधिक अगत्याची असते. पहांटे जाग आल्यावर प्रथम आकड्याच्या भस्माचे पट्टे ओढलेल्या ह्या गोल तोंडाच्या मूर्तीचें दर्शन घ्यायचें. मग सारी सकाळ त्याचाच जप करित पाणी भरायचें, झाडलोट करायची, अन् अन्न शिजवायचं ! नऊ वाजेपर्यंत स्वैपाक तयार होण्यासाठी ह्या अखंड टिकटिकणाऱ्या अवताराची करुणा भाकायची. जेवण आटोपून कचेरींत जाण्याची वेळ साधली की, ह्या दोन्ही भुजा जुळत जाणाऱ्या मूर्तीपुढें हात जोडून सुस्कारा सोडायचा ! कीं अखेर देव नवसाला पावला. एक दिवस जरी साडेनऊला जेवण तयार झालें नाहीं तर पुढें कायमचे उपवास घडण्याची भीति. एकादा दिवस दहाचे पुढें घरीं राहिलें तर सर्वांना घरदार सोडावें लागण्याची धास्ती. चार घास पोटांत ढकलून ऑफिसची वेळ साधणें हेंच आयुष्यांतलें मोठें कर्तव्य होतें. त्यावरच संसाराचें स्थैर्य अवलंबून होते. त्यासाठीच चाळीचाळींतून प्रत्येक कुटुंबात अशी आराधना सुरू असे.

नानाच्या विन्हाडात हाच सकाळचा सोहळा आज पंधरा एक वर्षे सुरू होता.

आजहि उमाकाकू नेहमींच्या संवयीने सकाळीं सहाच्या आंत जाग्या झाल्या. संवयीनेच त्यानीं घड्याळाकडे डोळे फाडून पाहिलें. चूल सारवली, पाणी भरले, चहा तयार केला. मोठी सुमित्रा गाद्या गुंडाळून व झाडलोट करून आईला मदत करूं लागली. नाना उठायच्या आत मधू शहाण्या-

सारखा अभ्यासाला बसला. एकाद्या कारकुनासारखे नाना कडू चेहरा करीत जागे झाले. अधाशासारखा त्यांनी चहा ढोसला व आळसावून अंगावर पाणी घेतलें. आळीपाळीनें सर्वजण घड्याळाकडे दत्तकून पाहात होते व घरकाम उरकत होते. दादा म्हणाला, 'राहूं दे, मी साफ करतो दाढीचें सामान !' अन् त्यानें सायकलहि साफ करून तयार ठेवली. नानाचा खोळवा न करतां सर्वोनीं स्नानं उरकलीं. नऊ वाजून गेल्याचे पाहिल्यावर सुमित्रेनें पाटपाणी केलें, आकानें वाढायला घेतलें, व उमाकाकूनीं शेवटची पोळी लाटून तव्यावर टाकली. घाईघाईनें जेवणें उरकलीं तो साडेनऊ वाजून सात मिनिटें झालीं. नेहमीं तितकीच होत. नानांनी ऑफिसचा पोशाख केला, पत्नीनें दिलेली सुपारी तोंडांत टाकली, सुमित्रेनें दिलेला डबा घेतला व दादानें बाहेर काढलेली सायकल ढकलीत ते ऑफिसला निघाले.

नाना वेळेवर निघाले. सर्वांच्या तत्परतेचें, जागरुकतेचें सार्थक झाले. आतां दादाला सावकाश कॉलेजला जाता येईल, मधूला विटीदांडू खेळतां येईल, सुमित्रेला आरशापुढें नटतां येईल, शेजारणीशीं गप्पा मारीत उमाकाकूना आराम करता येईल. उद्या सकाळपर्यंत सर्वांना मोकळ्या मनानें मजेंत जगतां येईल...

नाना निघाले. ऑफिसच्या वाटेने सायकल पिटाळूं लागले. गेल्या पधरा वर्षांच्या परिचयाने ही वेळ व ही वाट त्यांच्या संवयीची झाली होती. ह्या वेळेला दिसणारी ठराविक दृश्ये व ह्या रस्त्यावरील हरेक खड्डे. त्याची सायकल सहज रीतीनें वळणे घेत खड्डे चुकवीत होती व त्यांची नजर नकळत दुतर्फा फिरत होती. बाजारांतून जाणारा गजबजलेला रस्ता, वळणावर विरुद्ध दिशेनें येणारी वाहने, चौकाच्या आर्धी असलेला मोठा खड्डा, हिन्द होटेलशीं येणारा भज्याचा वास, पोस्टापाशीं कमी करावा लागणारा वेग, तेथेंच उभा असलेला जीर्ण आंधळा, नंतरची नवी सडक, समोरच...

पण आज नाना नव्या रस्त्यापाशीच अचानक थंबले ! सायकलचा वेग कमी करून ते मागें पुढें पाहूं लागले. ऑफिसला जाणाऱ्यांची हुंबड उडाली होती. सायकली व बसेस. धांपा टाकीत, घड्याळें पहात जो तो धावत होता. या यात्रेंत आपल्या ऑफिसातलें आपल्या ओळखीचें कुणी

नाहीं ना, हें नानानीं नीट निरखले. अन् मग एकदम त्यांनीं बाजूच्या गल्लींत सायकल वळवली !

ऑफिसचा रस्ता सोडून आडमार्गाला आल्यावर नानानीं कोरड्या हाताने कपाळावरचा घाम पुसला. सकाळपासून घेतलेलें सोंग संपलें म्हणून सुस्कारा टाकला. रात्रभर झोप नव्हती अन् सकाळपासून ऑफिसला वेळेवर जाण्यासाठी घरात घोळ घातला गेला होता. मुहूर्त साधण्यासाठीं एकाद्या नवरदेवासारखें नानाना नाचवले जात होतें अन् ते नाचले होते. अन् मग ह्या रस्त्याने त्याची धिंड निघाली होती...

मोकळ्या मनाने इकडे तिकडे पाहात नाना जाऊं लागले. गेले पंधरा दिवस ह्या वस्तीतून ते ह्या वेळेला असे जात होते. हेंहि वातावरण आता त्याच्या परिचयाचें झालें होतें. जणू काय ते असे पधरा वर्षेच जात होते. अन् आता पुढेंहि कायमचे... ! नाना दचकले. अनेक विचार त्याच्या मनात चमकून गेले. त्यांना वाटलें, वळावें. घरीं परतावें, किंवा ऑफीसच्या रस्त्यानें जावें. पण कसें जायचें, कसें वळायचें ! अन् भीतीनें भरलेल्या त्याच्या काळजांत सारखें कालवृं लागलें, आपण काय चालवले आहे हें ? किती दिवस असें चालणार ? चोरून, फसवून...

सायकल लटपटूं लागली व नानाना वाटलें, आपलें अवसान कोसळणार—त्यांनीं सायकल सावरली, जोरानें पिटाळली. घसा खाकरून उसना उत्साह आणला.

एका इमारतीशीं ते उतरले. सायकलला कुलूप लावून डबा घेतला. तळमजल्यावरच्या एका खोलीचे दार खडखडवलें. त्यांच्या मनात पुन्हा अनेक विकल्प येऊन गेले. म्हणून ते अधिकच जोरानें दार खडखडावूं लागले. अन् हाकहि मारूं लागले, 'मनोहर, अरे मनोहर...'

दार उघडलें गेलें तशीं नाना आवेगानें आत आले. टेबलावर डबा ठेवून बाजूच्या खुर्चीवर त्यांनीं बैठक मारली. सुटलो. आजचे नाटक संपलें...

मनोहरची झोपमोड झाली, पण तो परत पलगाकडे वळला नाहीं. मोरीवरून तोंड वगैरे धुवून आला अन् नानाना म्हणाला,

“ काय-चहा घेणार का थोडा !-”

“ छेरे बुवा !-आत्ता जेवण झालंय माझं ! सुपारी सुद्धां संपली नाहीं तोंडांतली-”

मन्यानें एक बेसूर तान मारली व स्टोव्ह शिलगावला. नाना आजहि येतील असें वाटलें नव्हतें त्याला. तसें म्हणणें त्याच्या ओठावर आलें होते. पण नानांना वाईट वाटेल म्हणून तो गप्प बसला. आपल्या वरचा एके काळचा अधिकारी, आपल्या काकाचा लहानपणाचा स्नेही, आपल्याकडे अगतिक होऊन आसल्याला येतो, ह्या घटनेनें त्याला पुन्हां एकवार सुचेनासें झालें.

नानांनीं नको म्हणत मन्याच्या आग्रहास्तव चहा घेतला. चहाचें त्यांना व्यसनच होतें. वेळींअवेळीं त्यांना चहाची तल्लफ येई. ऑफिसात तर किती वेळां चहा होई ह्याची गणतीच नव्हती. नानाना चहा पितांना ऑफीसची आवेगानें आठवण झाली. आत्ता कचेरीत कामाचा पहिला पूर सुरू असेल. साहेबांच्या टेबलावरची घंटा मिनिटांमिनिटाला घणघणत असेल. पट्टेवाले फायली घेऊन फेऱ्या घालीत असतील. प्रत्येक कारकुनाचें टेबल कागद-पत्रांनीं भरलें असेल. टाक कुरकुरत अलतील, माना वाकड्या झाल्या असतील. खुद्द आपल्या टेबलावर.....

नानांनीं आंवढा गिळला व ते कावऱ्याबावऱ्यासारखे पाहूं लागले. दुर्दैवाच्या कुठल्या प्रवाहांत फेकले गेले होते ते ? अन् कसल्या काडीचा आसरा त्यांना ध्यावा लागला होता.....

मनोहरनें पलंगावरची चादर टाकठीक केली. जमिनीवरचीं सिगारेटचीं थोटकें गोळा केलीं. कोपऱ्यांतले कपडे उचलून ठेवले. अन् मग खोलीभर पाहात तो पलंगावर बसला. पंधरा दिवसांच्या सहवासाने नानाशीं तो अगदीं मोकळेपणानें वागूं लागला होता. पंधरा दिवसात वयातलें, विचारातले, अधिकारांतलें अंतर अगदीं नाहीसें झालें होतें. उलट नानाना चार शब्द सांगायचा समज त्याला आला होता.

तेषदथांत नाना म्हणाले,

“ जमलं का तुझ्या जांबचं ? कुठला मित्र भेदणार होता ना काल !-”

“अहो, तोडापुस्तें तें ! कसला कपाळाचा जॉब ! माझं जाऊं दे. तुमच्या परवाच्या अर्जाचं उत्तर आलं का ?—”

“छे. त्याची मला कधीच आशा नव्हती. माझी कॉलिफिकेशन्स ती काय अन् आतां वयहि नाहीं नि वशिलाहि नाहीं !—नोकरी मुटायच्या आधीं दुसरीकडे कमी का खटपटी केल्या ?—”

“मला वाटतें, पुन्हा आपल्या साहेबाना भेटावें. पंधरा वर्षे नोकरी केलेल्या माणसांनीं जायचें कुठें एकदम !—”

“अरे, साहेब काय करणार ?—वरूनच रिट्रॅचमेंटचा रूळ आल्यावर ! अन् मी एकटा का आहे ? पंधरा वर्षांच्यापासून तुझ्यासारखे वर्षभर नोकरी केलेले एकूण चाळीसजण कमी झाले.”

“पण मग करायचं काय पुढे ? दुसरीकडे थोडीशीही आशा नाहीं, अन्—”

रोजरोज होणारा हा संवाद नेहमीप्रमाणे नानाना उत्तर न सुचल्यानें आजहि असाच आटोपला. मन्या टेबलावर उरलेलीं सातआठ नाणीं पाहात बसला. नाना भितीवर टागलेल्या कॅलेडरच्या तारखा निरखू लागले.

नोकरी जाऊन पंधरा दिवस झाले होते. पंधरा वर्षे सरळ मार्गांनें रखडत नेलेल्या ससाररथाचीं चाकेच अकस्मात निखळलीं होती. जगण्याचा एकमेव मार्ग एकदम बंद झाला होता. घरांतले सारे व पोस्टातले निम्मे पैसे संपले होते. सारे चाळीस रुपये शिल्लकीत होते. मुहूर्त जवळ येत चालले होते, अन् अक्काच्या लग्नाची खटपट करणे निकडीचें होतें. तिला सतरावें सरलें होतें, अन् ती नुसतीच घरीं बसली होती. दादाला मोठया हौसेने व मोठया धीराने कॉलेजांत घातलें. पण ह्या धर्मची फीची वेळ जवळ आली होती. उमाची लुगडीं फाटलीं होती. तिला दिवस गेले आहेत अशी धास्ती होती. स्वतःची प्रकृतीहि एकदा...गरजाना अंत नव्हता. कसें सारें सांवरायचें. कुठवर रेटायचें ? नोकरी तर नाहींशी झालेली. दुसरी मिळेल अशी अंधुक आशाहि नाही...

मन्याचे मन भूतकाळात वावरत होतें. आपल्या बेकारीचा बाऊ त्याला वाटत नव्हता. खेड्यांत काढलेलें आयुष्य त्याला आठवत होतें. घरचें जेवण,

विहिरांतलें पोहणें, मित्राच्या मैफली ! तें सारें दूर सारून त्याला शहरात नौकरीसाठीं यावें लागलें. वर्षभर केलेल्या इमालीत त्याचें मन कधींच रमलें नाहीं. काकाच्या धाकानें व नानांनी साभाळून घेतलें म्हणून तो टिकला. पण आतां सुटला तरी परत पूर्वायुष्याकडे जाणें अशक्य होतें. घरच्या अडचणीसाठीं ह्याच यंत्रांत भरडणें भाग होतें. नानाच्या वाटेनें नाइलाजानें जाणें नशिबीं होते.....

गिरणीचा भोंगा ऐकतांच दोघेही भानावर आले. बारा वाजले. आपापलीं मनें आवरून दोघांनीं एकमेकांकडे पाहून क्षीण हास्य केलें. नानांनीं कोट काढला व ते वारा घेऊ लागले. मन्या फेऱ्या घाळूं लागला. मधून मधून दोघेहि चुळबुळत, चोरून एकमेकांकडे पहात होते. मग अखेर नाना म्हणाले,

“तुला जेवायचें नाहीं का!—उपास का काढतोस ! ह्या डब्यातलें तरी खा—”

लोचटपणा लपवून मन्यानें टेबलावरच्या डब्यावर झडप घातली. नाना उठले व पलंगावर पसरले. रात्रभर त्यांना धड झोप नव्हती. काळजीनें खंगल्यासारखें वाटत होतें. मन्या उठल्यावर आपण केव्हां पलंगावर विसावा घेतों असें त्यांना झालें होतें. हाताची घडी करून त्यांनीं डोळे मिटले व सर्व विचार विसरून शांत पडून रहायचें ठरवलें !

दीड पोळी, माठाची भाजी, मोहरीचें लोणचें—मन्यानें डबा चकचकीत साफ केला, पुन्हां बांधून ठेवला. अर्धी उरलेली डी लक्स फुंकीत तो कादंबरी वाचू लागला. आज आठवडाभर नानाच्या डब्यात त्याचें दोन्ही वेळचें जेवण होत असे व जुन्या कादंबऱ्या वाचण्यांत वेळ जात असे. खानावळींतल्या राईसप्लेटपेक्षां नानाचा घरचा डबा अर्धासुर्धा असला तरी चवदार वाटे. धन् रोजच्या भकास आयुष्यापेक्षां पुस्तकातलें वेगडी जीवन अधिक आकर्षक भासे.

कादंबरीचीं पानेच संपलीं म्हणून मन्या भानावर आला. गहिऱ्या ग्रामीण कथानकांतून शहरांतल्या यंत्रात सांपडला. भोंवतीं रखरखीत दुपार भरली होती. सारें मरगळलेलें. वेळहि वेळेवर जात नव्हती. मन्याला

वेऱ्यासारखे झाले. काम नाही, धंदा नाही, घरदार दूर राहिले, हा वनवास चाऱ्याला आला.....

तेवढ्यात त्याच्या ध्यानांत आले कीं नाना श्रोपेंत कण्हत आहेत. मन्याला चमत्कारिक वाटू लागले. नानाचे काय शोणार ? त्यांच्या घरच्या लोकांचे काय होणार ? घरच्या लोकांना लपवून नाना नोकरीवर जाण्याचा बहाणा किती दिवस करणार ?—नोकरी गेली म्हणजे काहीं चोरी केली नाही कुणाची ! घरी का कळवत नाहीत ते ? त्यांना कुणाचे भय आहे ?—आपल्याला आईची, काकाची दहशत आहे. पण नानाना.....

नानाचे कण्हणे सरेना. मन्या आवेगाने उठला व नानाना हालवून हाका मारू लागला.

नाना जागे झाले व 'यस सर' म्हणून उठून बसले. समोर मन्या दिसताच ते शरमून गेले. भोंवतालचे वातावरण पाहतांच त्यांना ब्रह्मांड आठवले. त्यांना वाटले होते कीं आपण ऑफिसातच आहोत. एकामागून एक ड्राफ्ट्स खरडत आहोत. तांबड्या शाईनी शेरे लिहीत आहोत. अन् बढती देण्यासाठी साहेबाचे बोलावणे आले आहे.....

नाना पलंगावरून उठले व फेऱ्या घालू लागले. काय करायचे, काय करायचे ! त्याचे मन भकास झाले. अर्ज, वशिला, विनंत्या—काहींच मार्ग दिसत नव्हता. उद्या काय करायचे ?—एक तारखेला पगार कुठला आणायचा ?—घरच्या लोकांना तोंड कसे दाखवायचे ?—हा एक खात्री तंबू उभा कसा ठेवायचा ?—

नानांच्या मनांतली घालमेल मन्याला जाणवत होती. त्याला ती तळमळ पाहवेना. तो उद्गारला,

“नाना, तुम्ही घरी जा !—हा दुहेरी कोडमारा कशाला सहन करतां !—घरी कळले तर घरचे लोक उलट धीर तरी देतील—”

नाना त्याच्याकडे पाहून शुष्क हंसले. अन् म्हणाले,

“का रे तुवा !—मला कटाळलास का—”

“असं काय बोलता !—उलट...”

मन्या मध्येच गप्प झाला. त्याच्या डोळ्यांत पाणी प्रकटलें. पण परिस्थितीच्या भीषणतेनें तो एकदम पेटून गेला. तो आवेशानें म्हणाला.

“ नाही तर असेच ऑफिसांत चला माझ्याबरोबर ! हातात खेटर घेऊन साहेबाला विचारतो, नोकरी देतोस की नाही !—काय खायचं आम्ही !—कसं जगायचं ?—”

हंसण्याऐवजीं नाना त्याच्याकडे वेड्यासारखे पाहूं लागले. कुठला कोण मित्राचा पुतण्या ! असे जीव जवळ आहेत म्हणून जीव देणें अशक्य होतें मात्र—

नकळत नाना खुर्चीवर बसले. मन्या पलंगावर टेकला. दोघेहि विचार करीत होते. अन् डोक्यातले विचार दूरहि सारीत होते.

मग केव्हांतरी नाना म्हणाले,

“ किती वाजले रे—”

“ असतील तीन साडेतीन—”

“ घड्याळ काय झालं ?—”

मन्या कांहींच बोलला नाही. नाना टेबलावर घड्याळ शोधूं लागले. कादंबऱ्या, कवितांची पुस्तके, सिनेमाची जुनीं तिकिटें, नटीचा फोटो... नानांनीं मन्याकडे निरखून पाहिलें. दादापेक्षां दोनतीन वर्षांनींच मोठा होता. पण शिक्षण सोडून जगाच्या धकाधकांत मिसळावे लागलें होतें विचान्याला. गाल बसत चालले होते, डोळ्यांत प्रौढत्व सांचत होतें...

नाना मृदुपणानें म्हणाले,

“ मनोहर, मला म्हणतोस ! पण तुझं काय ? तूं कां जात नाहीस परत ? तूं तरी का उपासमार करतो आहेस आपली ? काका रागावतील व आई रडेल एवढेच ना !—कांहीं नाही. नोकरी मिळेपर्यंत घरी राहूनच—”

“ कां ? तुम्हांला कंटाळा आला माझा !—”

मन्या नानांची नकळ करीत हंसला. पण नाटक रंगलें नाही. नानांचीं वाक्यें व मन्याचें हसणें ह्यांनीं वातावरणाला अधिकच भकास आकार आला.

अंमळशानें नाना म्हणाले,

“ वेळ कसा जाणार सहापर्यंत ?—जरा भटकून येऊं. चलतोस !—”

मन्यांनै कुलूप उचलले. टेबलावरचीं नाणीं खिशांत टाकलीं. नानांनीं कोट घातला व दोघेहि खोली लावून बाहेर पडले. न बोलतां पाय नेतील तिकडे ते जाऊं लागले. तीन वाजले होते. अर्धीं उन्हे उरलीं होतीं. रस्त्यातून फेरीवाले ओरडत होते. घराच्या खिडक्या-दारातून एकाद दुसरी स्त्री दिसत होती. पुरुष मंडळी ऑफिसात गेलेली होती. रणांगणावरून रजेवर आलेल्या सैनिकाना शहरात हिंडतांना जसें वेगळें वाटतें, तसें नाना नि मन्याला वाटत होतें....

नाना एकाएकीं थक्कले. फिरत फिरत ते कुठच्या कुठें आले होते. समोरच शाळेची इमारत होती. शाळा सुटली होती नि मुलें दाराशीं उभ्या असलेल्या चिकी नि भेळवाल्याभोंवतीं घोंघावत होतीं.—अन् मधू तेथेंच एका बाजूला बोट तोंडात अडकवून उभा होता !—

मधूला पहाताच नानाना भय वाटलें. मधूने आपल्याला अशा वेळेला पाहिलें तर—नानांनीं मन्याच्या दडाला धरलें व तोंड फिरवून ते दुसऱ्या रस्त्याला लागले. हळुहळू त्याच्या मनांतली धडधड आटोपली व आपल्या मुलाला भ्यावें लागलें ह्या दैवदुर्विलासाचें दुःख दाटूं लागलें.

बाजूला एक होटेल दिसलें, अन् मन्या थक्कला. कांहींतरी करायचें म्हणून त्याला चहा घ्यावासा वाटला. नानांना तो म्हणाला,

“चहा घेऊं !—ऑफिसांत साडेतीन झाले कीं तुम्ही माझ्याकडून चहा उकळत होतांत—”

मन्याचे मागोमाग नाना दुकानांत शिरले. चहाची आठवण अनेकवार आली होती, पण ती उसळी त्यांनीं दडपली होती. खिशात दमडीहि नव्हती. मन्यांनै म्हटल्यावर त्यांना आनंद झाला. अन् मन्याची उरलेली चिह्नर आपण खर्च करणार ह्याची शरमही वाटली.

सिगल सिगल चहा दोघानींहि ढोसला. दुकानांत दोन टांगेवाले, तीनचार गिरणी मजूर व एक पट्टेवाला चहा पीत होते. नाना म्हणाले,

“हे लोक खरे सुखी ! पैसे असले कीं नवाब, पैसे नसले कीं संन्यासी !
—अन् नोकरी गेली तर छपन्न नोकऱ्या चालून येतात त्यांना. स्वतःच्या कष्टाचे—”

“सर्वांत सुखी ऑफिसचे पट्टेवाले. मला ऑफिसांत हेडक्लार्कपेक्षा पट्टेवाल्याचाच हेवा वाटे. फायली फिरवायला, सलाम करावेत, झाले काम ! स्टुलावर डुलक्या घ्यायच्या, तपकीर ओढायची अन् चिरीमिरी उकळायची. हें खरं गंमतीचं आयुष्य—”

पट्टेवाला व टांगेवाला उठून गेला. नानांनीं वर्तमानपत्रावरून आंधळी नजर फिरवली. मन्या भितीवरील उत्तान चित्राकडून पाहून लागला. मग दोघेहि उठले. मन्यानें दोन आणे दिले. नानांनीं दोन आणे घालून पुढें सटकले.

रस्ता संपला होता त्याबाजूला नवी वसाहत सुरू झाली होती. एका अवाढव्य अर्धवट बांधलेल्या इमारतीशीं दोघेहि आले. दमल्यामुळें ते दगडावर बसले.

नाना म्हणाले, “कसलं तरी सरकारी ऑफिस होणारसं दिसतंय इथें—”

मन्याला नानांची गम्मत वाटली. कचेऱ्यांशिवाय त्यांना सुचत नव्हें दुसरें. धंदेशिक्षणाच्या शाळेची जागा होती ती. तरुणाना मोफत धंदेशिक्षण देण्याची कुणाची तरी योजना तिथे साकार होत होती. वशिला नव्हता नाहींतर मन्या तिथेंच येणार होता. अन् नानांना तिथें सरकारी ऑफिस दिसत होतें. कदाचित् तिथें स्वतः हेडक्लार्क झालों आहोंत असेंहि दिसत असावें. मन्या गप्प बसला. आपण इथें येऊन शिकत आहोंत अशीं स्वप्नें रंगवूं लागला.

तेवढ्यांत एका मोठ्या मोटारीतून दोन जाडजूड इसम उतरले नि शेजारीं बांधल्या जाणाऱ्या बंगलीकडे निघाले. त्यांतल्या एकांनै नानांना पाहून रुंद हास्य केलें, नि म्हटलें,

“हॅलो नाना ! काय करतोस रे इथ ?—”

नानांनीं चांचरत अर्धवट उत्तर दिलें. त्या इसमानें तें धड ऐकलेंहि नाहीं. जातां जातां तो म्हणाला,

“तो बघ, माझा नवा बंगला. मी नुकताच बांधला. ये ना एकदां पाहायला—”

नाना नुसते हंसले. तो गृहस्थ गेला तरी त्या दिशेकडे पाहात राहिले.
अन् मग एकाएकी मन्याला म्हणाले,

“ हा माझा वर्गबंधू !—काळ्याबाजारात गबर झालाय. बंगले बाधतो नि लगेच विकतो. गडगंज कमावलयन् ! नशिबवान् आहे !—चल बाबा, जाऊ या आतां. उशीर झाला.

मन्या उठायला - - - - - म्हता. त्या बंगलीत राहणाऱ्या पोरीवर प्रेम करायला त्यान - - - - - रवात केली होती. नानाच्या मार्फत ओळख निघेल हें ध्यानांत येतांच तो खुलला. त्याला वाटलें, नानाना म्हणावें, चला बंधू तरी बंगला !—पण त्याला परिस्थितीची जाणीव झाली. नानांच्या नि - - - - - च्याहि ! बेकारानें बंगल्यातल्या बाहुलीवर कसे प्रेम करायचे ?

उन्हे आवरलीं होती. मंद वारा सुटत होता. रस्ते फुलत होते. मन्या व नाना झपझप चालूं लागले. नानाचे मन पुन्हा धिरट्या घालूं लागलें. डबा हायकलवर द्याकून घरीं जायचे. कामामुळे दमल्याचा आव आणायचा. वाट पाहणाऱ्या पत्नीकडे पाहून हास्य करायचे. मोकळेपणीं मुलाच्यांत मिसळायचें. उद्या सकळीं परत घराबाहेर पडेपर्यंत हें सोंग सजवायचें. पुन्हा उद्या संध्याकाळीं—किती दिवस असें ढकलायचें ? त्यापेक्षा घरींच जाऊं नये—

मन्याला खोलीवर परतायचें भय वाटत होतें. नाना गेल्यावर काय करायचें !—मित्रात कसे मिसळायचे ? जो तो पैसे पदरीं ठेऊन, जो तो आपापल्या आयुष्यांत गुंगलेला ! कुणी कॉलेजांत, कुणी नवविवाहित, कुणी नोकरीधंद्यांत—एकट्यानें खोलीत बसून कसा वेळ काढायचा ?—आई, भाऊ भोंवतीं असते तर तेवढाच विरंगुळा वाटला असता—

खोलीच्या दाराशीं मन्याचा मित्र भेटला. घड्याळ अन् अंगठी विकल्याचे एकशेंवीस रुपये त्यानें मन्याला दिले.

खोलीत आल्यावर मन्या नानाना म्हणाला,

“ हे ध्या एकशेंदहा रुपये ! ह्या महिन्याचा पगार !—पगार उशीरा मिळेल म्हणून घरीं थाप मारलीत. किती दिवस चालणार ती ?—हे ध्या !—इहा मला पुरतीच महिनाभर ! ”

नानांच्या डोळ्यांतून खळखळ पाणी आलें.

मिन्याला घसा गोठल्यामुळे बोलता येईना. तो नोटा नीट लावत खालीं मनि घालून उभा राहिला.

नानांनीं डोळे कोरडे केले. मन आंवरून ते म्हणाले,

“ किती मोठ्या मनाचा आहेस मनोहर ! माझ्यासाठीं घड्याळ नि अंगठी फुंकलीस !—ते पैसे परत कर नि डाग परत आण ! वेड्या, विकण्याच्या का वस्तू असतात त्या ?—अन् माझ्या फाटलेल्या आभाळला तूं कुठवर ठिगळ लावणार ?—”

मनोहर मान वर करून रडव्या स्वरांत म्हणाला,

“ मग तुम्हीं घरीं सारं सांगून टाका !—तुमचे हे हाल मला पाहावत नाहीत. बेकारीपेक्षां हें नोकरीचें सोंग तुम्हाला पोखरून टाकील—”

“ अरे वेड्या, सगळंच पोखरलं आहे. मी एकटा भोगतों तें पुरे कीं ?—तूं नाही का घरीं खोटीं पत्र पाठवत ?—”

“ माझी गोष्ट निराळी. मी तरुण आहे. मला...”

“ म्हणूनच म्हाताऱ्याचा अवतार आणूं नको—थांब, असं करूं. मीच तुझ्या काकांना युक्तीनें लिहितों सार. अन् मग दोन चार दिवसांनीं तूं जा घरीं. मी इकडे खटपट करीन तुझ्यासाठीं. नोकरी मिळाली कीं ये...”

मन्या वेड्यासारखा हंसला. नानांनीं कळवेलें कीं काका ऐकतील. घरीं जाता येईल. जरा मजा मारता येईल काहीं दिवस तरी—

पण तो एकाएकीं नानांचा हात धरून म्हणाला,

“ अन् मी गेल्यावर तुम्ही दिवसभर काय कराल ? कुठें हिडाल ? अन् नाना, तुम्हाला ताप आलाय ! अंग कढत लागतंय तुमचं ! छत्, मी आजच जातो तुमच्या घरीं—”

नाना नाइलाजांनें खुर्चीवर बसले. कसेबसे म्हणाले,

“ साग बाबा ! आत्तांच जा. मला नाहीं झेपायचा हा खेळ ! पण जरा युक्तीनें सांग हं. मी येतो मागाहून. तुझ्या काकांसाठीं पत्र पुरें करून येतो. तूं जा. अन् हे पैसे परत कर आधीं—”

नानांनीं थरथरत मन्याच्या हातांत नोटा कोंबल्या. मन्यानें दुसऱ्या

हातांत डबा घेतला. अन् खाली पाहणाऱ्या नानांकडे न पाहतां तो खोलीबाहेर पडला.

मन्या गेल्यावर नानाना रडूं कोसळलें. घरांत सुतकी वातावरण पसरणार, घरांतला मोकळा आनंद उडून जाणार ! नानाना थंडी वाजून आली. पलंगावर पडावें असें वाटलें. मन्याच्या मागोमाग धावावें असें वाटलें, पण त्यांना कांहींच करवेना. अन् मन्याच्या काकाना खुबीचे पुत्र लिहायचे होतं...

काय लिहिणार कपाळ !—‘तुमच्या पुतण्याची नौकरी गेली. दुसरी नक्की मिळेलच. पण तोवर इकडे राहणें खर्चाचें व त्रासाचें. म्हणून त्याला तिकडे बोलावून घ्या. मी खटपटीत आहेच.’—नानांना कर्दनकाळ काका समोर दिसूं लागले. अन् मन्या बेकार झाल्याचे कळलें की त्याच्या आईला पुन्हां पोळपाट—लाटणें घेऊन घोरोघर हिंडावें लागणार !—कसें कळवायचें? काय थाप मारायची ?—

नानांनीं अनेक कागद नासले. खोटे नाटे लिहिणें खुबीनें युक्तीनें त्यांना अगदीं जमेना. अखेर नाईलाजानें ते नुसते बसून राहिले.

मग मन्या आला.

नाना धडपडत उभे राहिले. घरीं काय झालें असेल ह्याची त्यांना कल्पना होतीच. तरीपण ते वेड्यासारखे व्याकुळ होऊन मन्याकडे पाहूं लागले.

मन्या म्हणाला,

“मी घरीं गेलों तेव्हां दारात दादा दिसला. कॉलेजमधले त्याचे मित्र जमले होते नि गॅदरिंगला नाटक कुठले बसवावें ह्याची चर्चा चालली होती. सुमित्रेची गाण्याची तार लागली होती. मधू नि बेबी खेळत होती. कमळाका सांजवात लावीत होत्या. काकू मला पाहतांच पुढें आल्या. मी बोलायच्या आंत म्हणाल्या, ‘उशीर होणार हें सांगायला आलांत ना!—हेडक्वार्कची मर्जी असणं हा तोटाच म्हणायचा. नि बढती मिळायची म्हणून हेही काम करीत राहतात—’ मी डबा पुढें केला नि परतलों. काकूच्या प्रसन्न चेहऱ्याकडे नि मुलाच्या मोकळ्या खेळण्याकडे पाहून मला धीरच होईना...”

अरविंद गोखले

याचे कथासंग्रह

—*—

१ नजराणा

२ जन्मखुणा

३ उन्मेष

४ तनुजा

५ माहेर

—*—

